

FACULTAT D'EDUCACIÓ,
TRADUCCIÓ I
CIÈNCIES HUMANES

EL GRAFISME AL PARVULARI.

Observació i anàlisi de l'espai en els dibuixos dels infants.

Treball de final de Grau d'Educació Infantil

Laia CABRERO I JIMENEZ

4rt curs. (Infantil T1-A)

Tutor del TFG : Marian Vayreda Puigvert

Grau de Mestres d'Educació Infantil

Facultat d'Educació – Universitat de Vic

Vic, maig del 2014

Tenemos de genios lo que conservamos de niños.

C. BAUDELAIRE

M'agradaria donar les gràcies a totes aquelles persones que ha format part del meu treball i m'han fet suport des del primer moment. Que sense elles aquest treball, no hagués estat possible

Primer de tot, voldria donar les gràcies a l'Esther Nau, tutora de les meves pràctiques III, que sense la seva ajuda la realització d'aquest treball hagués estat molt més difícil.

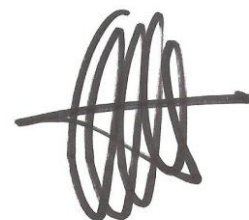
Vull donar les gràcies a tot l'equip de mestres d'educació infantil de l'escola Serra de Miralles per deixar-me realitzar la part pràctica del meu treball amb els seus infants i facilitar-me les condicions de treball.

Agraïxo als 61 infants que han format part del meu treball i que sense ells aquest treball no hagués estat el mateix.

M'agradaria també donar les gràcies al meu tutor del treball de final de grau, Marian Vayreda, per orientar-me en la realització del meu treball.

Finalment, vull donar les gràcies a en Víctor, per la seva atenció, paciència i el suport que m'ha demostrat, a la meva família, als meus pares Àngel i Fina, als meus germans Gerard i Anna i a les meves cosines Marta i Judit, per estar sempre al meu costat.

MOLTES GRÀCIES!

A handwritten signature in black ink, consisting of several overlapping loops and a horizontal line extending to the right.

Resum

Els dibuixos dels infants són petites marques de la personalitat i del caràcter de cadascú. Cada infant tendeix a representar i a dibuixar d'una determinada manera i és això el que fa que els seus dibuixos siguin únics.

Aquest treball és un estudi qualitatiu sobre l'evolució de la percepció de l'espai en els dibuixos dels infants d'entre tres i cinc anys. L'estudi està format a partir de la recerca i comparació de teories de diferents autors sobre el dibuix i d'un mostreig de 61 dibuixos de diferents infants. Els instruments que s'utilitzen són l'observació directa, a partir de graelles d'observació, notes de camp, fotografies i gravacions. Un cop fetes les intervencions convenientes s'extreuen uns resultats, analitzant dibuix per dibuix, per més tard, fer una comparació del que s'ha vist amb el mostreig obtingut i amb el que deien els autors.

Paraules clau: dibuixos, infants, evolució, percepció, espai i observació

Abstract

Children's draws are small brands of their personality and character. Each child tends to represent and draw in a certain way and that is why their drawings are unique.

This work is a qualitative project which study about the evolution of the space perception in the drawings children between three and five years old. The study, is formed by research and comparison of theories from different authors that talk about the drawing and a sampling of 61 drawings from different children. The instruments used in this project are the direct observation from observation tables, field notes, photography's and recordings. After appropriate interventions, results have been extracted, analyzing drawing to drawing, to make a comparison between the sample that has been obtained and what the authors said.

Key words: drawings, children, evolution, perception, space and observation.

Índex

	p.
1. Introducció	6
1.1. Justificació	6
1.2. Objectius i hipòtesis	6
1.3. Estructura del treball	7
2. Marc teòric i històric sobre els dibuix dels infants	8
2.1. L'evolució del dibuix infantil dels tres als cinc anys	8
2.1.1. Georges Henri Luquet	8
2.1.2. Víktor Lowenfeld	9
2.1.3. Rhoda Kellogg	11
2.1.4. Rudolf Arnheim	12
2.1.5. Lev Semyónovich Vigotsky	13
2.1.6. John Matthews	14
2.1.7. Ricardo Marín Viadel	16
2.2. L'espai en el dibuix infantil	19
3. Part pràctica. Intervenció	21
3.1. Instrument	21
3.2. Temporalització	24
3.3. Resultats	25
3.3.1. Pregunta 1	25
3.3.2. Pregunta 2	29
3.3.3. Pregunta 3	31
3.3.4. Pregunta 4	34
3.3.5. Pregunta 5	37
3.3.6. Pregunta 6	39
3.3.7. Pregunta 7	40
3.3.8. Pregunta 8	43
3.3.9. Pregunta 9	46
3.3.10. Discussió dels resultats finals	49
4. Reflexions del propi procés d'aprenentatge	53
5. Limitacions	54
6. Bibliografia	55
6.1. Llibres i monografies	55
6.2. Revistes i articles	56
6.3. Documents electrònics	56

1. Introducció:

El treball que presento a continuació és el meu treball de final de grau com a estudiant de quart curs en Mestre d'Educació Infantil. Aquest treball està elaborat a partir de totes les experiències i dibuixos que van realitzar els infants de l'escola Serra de Miralles de Tordera, en el meu període de pràctiques III.

Val a dir, que els dibuixos dels infants són tot un món i que hi ha milers i milions de coses a observar i a analitzar. El món del dibuix és molt gran i molt ampli hi ha moltes coses que juguen a favor i moltes que juguen en contra. Hi ha molts factors que poden influir en les seus dibuixos.

1.1. Justificació

El que jo em proposo amb aquest treball és veure com els infants perceben l'espai a través dels seus dibuixos. Veure com la seva idea d'espai evoluciona amb el temps, veure com va canviant. Per aquest motiu analitzaré els mateixos factors i seguiré les mateixes pautes per interpretar tots els dibuixos de les diferents edats i infants i comprovar si s'ajusta amb la teoria.

El tema que jo he escollit per dur a terme el meu treball de final de grau, el dibuix infantil, és un tema que vam parlar en l'assignatura de Didàctica Artística en el tercer curs del grau i que em va agradar i interessar molt. La veritat és que la idea de que a través d'un dibuix podem conèixer a una persona, saber com se sent o que senzillament és una font més per a expressar-nos i comunicar-nos em va entusiasmar. És per aquest motiu, que vaig voler realitzar el meu treball de final de grau sobre els dibuixos dels infants, per una banda, a nivell personal, per documentar-me més i poder saber més sobre el tema i per altra banda, perquè crec que és molt important que els mestres sapiguem coses sobre els dibuixos dels nostres infants. Celestin Freinet (1962) deia que és molt important que potenciem el dibuix dels infants, perquè és un traç que està en continua marxa i ens marca la personalitat de cadascú. L'hem de respectar, donar-li valor i llibertat.

1.2. Objectius i hipòtesis

Els objectius d'aquest treball són reconèixer i distingir les principals característiques dels dibuixos espontanis infantils, saber relacionar les diferents teories i interpretacions sobre els dibuixos infantils de diferents pensadors, interpretar adequadament els dibuixos infantils com una manifestació integral dels processos cognitius i afectius de la persona que els dibuixa, veure les diferències i

característiques de tres períodes d'edats diferents (entre 3 i 5 anys) del desenvolupament dels infants a través dels seus dibuixos i veure i entendre com l'infant percep la idea d'espai segons l'edat, la fa evolucionar i la representa en els seus dibuixos.

La principal hipòtesi que guia la investigació d'aquest treball és veure l'evolució del dibuix amb infants de tres a cinc anys i l'evolució de l'idea d'espai que tenen aquests i que representen en els seus dibuixos.

1.3. Estructura del treball

El present treball s'estructura a partir de sis apartats. En primer lloc hi apareix la present introducció, amb els objectius, justificació i estructura del treball.

En segon lloc, hi conta el marc teòric, on primer es presenten set dels autors que han passat a la història i que parlen sobre el dibuix infantil i com aquest evoluciona dels tres als cinc o més anys. Després d'aquest apartat, i dins el marc teòric hi consta un apartat amb l'explicació de què és l'espai en el dibuix infantil per els diferents autors.

En tercer lloc es presenta la part pràctica del treball, on s'explica com s'han obtingut els dibuixos dels infants, quins instruments s'han utilitzat, la temporalització i els resultats obtinguts, que són l'evidència obtinguda, el recull de dades obtingudes. L'apartat dels resultats obtinguts és una explicació detallada de les dades obtingudes a partir de la graella d'observació amb taules i gràfiques. Després, per fer un tancament, hi ha un apartat on s'expressen els resultats finals en forma de discussió o conclusions.

En quart lloc, apareixen les reflexions del propi procés d'aprenentatge. En cinquè lloc, es troben les limitacions amb les quals s'ha lluitat per dur a terme el treball i en sisè lloc, la bibliografia i webgrafia utilitzada per a l'elaboració d'aquest treball.

Des del meu punt de vista, crec que aquest treball és molt important per al meu futur, ja que d'alguna manera, els mestres sempre estem en contínua recerca, sempre estem intentant investigar què els passa als nostres infants o perquè actuen d'una determinada manera. Penso, que fer aquest treball d'investigació posa en pràctica tot el que en un futur haurem de fer per entendre els nostres infants.

2. Marc teòric i històric sobre el dibuix dels infants

Per dur a terme aquest apartat he necessitat estudiar i basar-me en una sèrie d'autors importants que parlen sobre el dibuix infantil i com aquest evoluciona dels tres als cinc anys de vida dels infants. Hi ha molts autors importants al llarg de la nostra història, des d'abans de l'edat mitjana fins al segle XXI, com ara, Aristoteles, Teófilo, C. Cennini, L.B. Alberti, Leonardo da Vinci, G. Vasari, A. Durero, J.H. Pestalozzi, F. Froebel, W. Smith, C. Ricci, F. Cizek, G. Luquet, C. Freinet, J. Piaget, H. Read, V. Lowenfeld, H. Matisse, A. Stern, R. Arnheim, Elliot W. Eisner, P. Duquet, H. Gardner...d'entre d'altres.

Tots aquests autors, parlen sobre el dibuix infantil, però per dur a terme aquest apartat, he escollit centrar-me en alguns dels autors és importants a nivell europeu, de diferent època i que abarquen gairebé l'art de tot un segle, com són Georges Henri Luquet (1972), John Matthews (2002), Rudolf Arnheim (1979), Rhoda Kellogg (1979), Víctor Lowenfeld (1975 i 1980), Ricardo Marín Viadel (2003) i Lev Semyónovich Vigotsky (1986).

Cada autor té la seva teoria sobre aquest tema, i és per aquest motiu que en aquest apartat em dispo a fer un petit esment d'aquestes teories i pensaments dels diferents autors, per poder tenir una idea general sobre aquest concepte i veure com aquesta idea evoluciona amb els anys. Més tard podré fer una reflexió sobre la idea d'espai en els dibuixos dels infants, sobre com els infants perceben l'espai a través dels seus dibuixos.

2.1. L'evolució del dibuix dels tres als cinc anys.

2.1.1. Georges Henri Luquet

Al 1972, Georges Henri Luquet defineix tot el desenvolupament i el procés evolutiu del dibuix infantil en una sèrie d'etapes, les anomenades Etapes de Luquet. Aquestes etapes es caracteritzen per el fet que construeixen un realisme especial. Ja que, segons l'autor, el realisme és una de les millors maneres per caracteritzar el dibuix infantil perquè l'infant sempre intenta gravar tot el que veu i sap d'aquell objecte dibuixat.

La primera etapa és la del ralisme fortuït o "pre-dibuix". El dibuix és un conjunt de traçats amb la intenció de representar alguna idea. Malgrat això, aquesta concepció es barreja amb el fet que, el nen, també traça ratlles sense cap utilitat. Segons el

filòsof, aquesta acció ve donada per l'energia neuromuscular. G.H. Luquet (1972) defineix aquesta teoria dient que hi ha un moment a la vida de l'infant que aquest s'ha n'adona de que a través d'aquells traçats que fa, és capaç de representar alguna cosa. A partir d'aquest instant, l'infant comença a donar significat a cada un dels seus traçats, la qual cosa aporta que un mateix traçat tingui varies interpretacions. Aquesta fase acaba quan el nen anuncia abans de dibuixar què representarà en aquell paper.

La segona fase, el realisme involuntari es produeix quan els nens i les nenes, descobreixen que les línies que han realitzat poden interpretar-se com a representacions d'algun element, ja sigui per sí mateixes o només retocant algun element.

La tercera fase, la del realisme fallit, és quan l'infant vol començar a ser realista però no pot perquè varis obstacles li impedeixen, com ara, el seu caràcter limitat i irregular envers l'atenció, és a dir, li és molt difícil representar i alhora vigilar els seus moviments ja que no els té totalment controlats. En aquesta etapa ja hi ha una clara concordança entre el que l'infant vol dibuixar, la imatge clarament reconeguda que apareix en el dibuix i la interpretació que fa el nen del seu dibuix.

La quarta fase, anomenada, el realisme intel·lectual, per l'autor, és la fase més important i es produeix entre els 10 i 12 anys. Com que l'infant no té el realisme visual de l'adult sinó que té una visió més memorística, quan dibuixa té en compte tots els detalls, fins i tot, els que no es veuen. Té en compte el moviment dels objectes i l'espai.

La cinquena i última fase, el realisme visual, es produeix quan el nen desenvolupa el seu sentit crític i comprova la insuficiència del realisme intel·lectual. Per això, desenvolupa el realisme visual com el més realista i objectiu. Aquesta etapa es caracteritzada per l'ús que l'infant fa de la representació perspectiva de l'espai.

2.1.2. Víktor Lowenfeld

Al 1975, Lowenfeld diu que és molt important veure els dibuixos i creacions dels infants, perquè ens permeten reconèixer els seus pensaments, els seus sentiments i veure els seus interessos. Diu que el dibuix és una activitat que sorgeix i es desenvolupa amb la maduració i el desenvolupament de la persona. Pintar, dibuixar, per el nen sempre significa una trobada amb el seu propi "Jo", amb la seva experiència personal. L'infant pensa, i els seus pensaments es veuen reflectits en la pintura que està creant. Aquesta idea, és l'etapa principal de les activitats creadores.

Víktor Lowenfeld (1980) va fer una classificació del dibuix dels infants per etapes diferents segons les edats d'aquests. A cada etapa ell parlava de quatre categories diferents: les característiques generals, la representació de la figura humana, l'espai i el color. Va parlar de 6 etapes o períodes del desenvolupament del dibuix infantil espontani.

Segons Lowenfeld (1980), entre els 2 i 4 anys, els infants es troben en l'etapa del gargot, una etapa on no hi ha molt de control en el moviment motriu, els dibuixos són molt imaginatius, l'espai en el dibuix no es té en compte, no existeix i els colors s'utilitzen per plaer, no hi ha una intenció cromàtica. Més tard, d'entre els 4 i 7 anys, els dibuixos dels infants es troben en l'etapa preesquemàtica en els seus dibuixos. En aquesta etapa, segons Lowenfeld, els infants comencen a dibuixar amb més sentit, intenten fer relacions segons el seu estat emocional, els colors, en aquesta etapa encara no s'utilitzen per representar la realitat, també s'escullen per desig. D'entre els 7 i 9 anys és quan passen a l'etapa esquemàtica, quan comencen a repetir formes que han vist o que coneixen. L'espai comença a aparèixer amb la línia base i gràcies a la diferència de tamany dels objectes que indica si estan més lluny o més a prop. La relació entre color i objecte, en aquesta etapa ja està més definida. D'entre els 9 i 11 anys, els infants es troben en l'etapa més realista on comencen a desaparèixer les figures geomètriques per crear els seus dibuixos. En aquesta etapa, l'espai canvia, deixen de dibuixar la línia base i comencen a sobreposar figures i objectes. Entre els 11 i 13 anys, els infants passen per l'etapaseudorrealista, quan els seus dibuixos intenten assemblar-se al màxim a la realitat que veuen i observen. Utilitzen la tècnica de canviar de tamany els objectes per diferenciar la importància i part de l'espai que ocupa. Finalment, entre els 13 i 17 anys, els infants comencen a prendre consciència dels seus dibuixos, són molt més autocrítics i tenen més por a dibuixar per por a equivocar-se, és a dir, donen més importància al resultat final al que arriben quan fan un dibuix que no pas al procés de treball en ell mateix. Comencen a aparèixer llums, ombres, expressions, qualitats, relacions de valor, etc. I utilitzen els colors per fer canvis emocionals.

Lowenfeld (1975), quan parla dels dibuixos dels infants, comença a parlar d'aquells infants que tenen la capacitat de poder fer la pinça per agafar una eina i deixar el seu rastre d'amunt d'una superfície fins als infants que ja casi són majors d'edat i han acabat l'ensenyament obligatori. Afirma, que durant tota la seva escolarització, és molt important que donem moments perquè els infants puguin ser espontanis i realitzar dibuixos lliures.

2.1.3. Rhoda Kellogg

Rhoda Kellogg (1979) basa alguns dels seus estudis en un símbol religiós del món oriental hindú, el mandala; el qual sorgeix en els nens de 3 anys aproximadament.

L'autora, després de les seves observacions, extreu dels seus estudis, 20 gargots bàsics¹ en el dibuix d'un infant. Ella els considera una síntesis en la primera etapa de l'art infantil i opina que constitueixen la base de l'art ja que permeten una descripció detallada i general del treball dels nens

Segons R. Kellogg (1979), els infants veuen el paper com un tot. A partir d'aquesta idea, sorgeixen els patrons de disposició, que apareixen en els dibuixos dels infants a partir dels 2 anys de vida a través dels gargots. Els infants veuen que el paper és tot l'espai on passa l'acció que ells volen representar a través del seu dibuix, saben les accions han de passar en aquell full de paper, en aquell espai determinat.

A partir dels anys, els infants realitzen configuracions estructurals, formades per masses de gargots que indueixen a diagrames, figures simples (creus, triangles, etc.).

L'autora assegura que l'anàlisi de l'art infantil pot fer-se a partir dels seus sis diagrames (rectangle i el quadrat, l'ovalat i el cercle, el triangle, la creu grega i la creu de St. Andreu i l'últim és una figura irregular que l'autora no descriu). Representa que quan s'uneixen dos diagrames apareix una combinació, les quals poden ser molt habituals, rares o gairebé inexistents. Entre els 2 i 4 anys, el seu nombre de combinacions és infinit i per l'autora són la base de l'art infantil.

Segons l'autora, els mandalas² són fonamentals en el procés de desenvolupament del dibuix. És a dir, per ella, els infants accedeixen a través dels mandalas, a fer sols i a realitzar figures humanes.

Abans dels 4 anys, segons R. Kellogg, tots els nens han d'haver passat per quatre estadis successivament a través de les seves pròpies activitats i percepcions. El primer estadi és el de l'estadi dels patrons que s'inicia abans dels 2 anys i és quan l'infant es capaç de realitzar els vint gargots bàsics comentats anteriorment. El segon estadi és l'estadi de les figures, entre els 2 i 3 anys, quan els infants realitzen els diagrames. El tercer estadi, és l'estadi del dibuix entre els 3 i 4 anys, quan el nen

¹ Aquests 20 gargots bàsics apareixen en el seu llibre *Análisis de la expresión plástica del preescolar* (1979) referenciat a la bibliografia final del treball

² Mandalas: Es tracta d'una sèrie de combinacions formades per un cercle o un quadrat dividit en quadrants per una creu grega o de St. Andreu. Tot així, també es considera un mandala els agregats formats per un cercle o un quadrat dividit en octaus o cercles i quadrats concèntrics

comença a fer combinacions, agregats, mandalas, sols i radials. Per últim el quart estadi és el de les expressions pictòriques, quan els nens comencen a dibuixar figures humanes, animals, plantes, cases...

 Mi análisis muestra que el arte infantil posee su propia disciplina, controlada en la mente del niño por percepciones muy distintas de las que permiten reconocer a hombres, mujeres y niños, vestidos y diversas características humanas. (Kellogg, 1979: 113)

2.1.4. Rudolf Arnheim

L'autor (1979) considera que els infants, quan dibuixen, es regeixen per elaborar formes simples, ja que aquestes venen donades per les activitats de l'organisme a nivell fisiològic i psicològic.

Per descriure perquè els nens dibuixen d'aquesta manera crítica, la teoria que utilitzen alguns autors com G.H. Luquet (1972) o Lev Vigotski (1986) (teoria intel·lectualista; els nens dibuixen basant-se més amb el que saben que no amb el que veuen).

R. Arnheim (1979) comenta que el nen es limita a representar les qualitats genèriques dels objectes però no es basa en el que els ulls veuen en aquell moment, sinó que l'infant es centra amb una multitud de les seves observacions, per tant, utilitza els conceptes visuals. Com deia en el seu llibre (1979: 191) "Los niños y primitivos dibujan generalidades y formas no proyectivas precisamente porque dibujan lo que ven".

Segons el filòsof quan una criatura s'autoretrata en forma d'esquema simple de cercles, ovulacions i rectes, pot ser que ho faci perquè el seu dibuix simple satisfà totes les condicions que, segons el dibuixant, ha de complir una representació. En cap cas aquest fet ve donat perquè el nen no s'hagi mirat mai al mirall o perquè sigui incapaç de fer-ho millor.

R. Arnheim ressalta la importància del moviment en les feines dels nens, de la manera que els nens conceben l'espai i comenta que, a més de tenir molt caràcter expressiu, també és molt descriptiu quan el nen intenta imitar algunes propietats de les accions o fets concrets, quan intenta imitar el moviment.

2.1.5. Lev Semiónovitx Vigotski

Lev Semyónovich Vigotski (1986), diu que el dibuix constitueix l'aspecte preferent de l'activitat artística dels nens durant la seva infantesa. A mesura que l'infant creix, aquest es comença a desil·lusionar dels seus treballs, i abandona l'art del dibuix mica en mica. Per entendre l'experimentació que compon aquest art, l'autor assenyala algunes característiques sobre el desenvolupament del dibuix en els nens i ho fa a través de quatre fases. Es centra en el moment que les criatures dibuixen en tot el sentit de la paraula, és a dir, els gargots, els pals i l'expressió amorfa no la inclou en aquest procés.

La primera fase, aproximadament als 5 anys, és quan l'infant representa de forma esquemàtica i molt subjectiva, objectes del seu entorn. Una característica fonamental d'aquesta fase és que els nens dibuixen de memòria, dibuixen el que ja saben sobre aquell objecte, allò que els hi sembla més important.

La segona fase apareix entre 6 i 11 anys. Vigotsky (1986) l'anomena la fase dels sentiments, i segons ell, és on s'inicia la forma i la línia. Els nens senten la necessitat de no limitar-se a enumerar allò que dibuixen, per això comencen a reflectir les relacions de forma entre les parts. En aquesta fase, encara que segueix el dibuix esquemàtic, s'hi poden començar a observar detalls que s'aproximen a la realitat.

La tercera fase és a partir dels 11 anys aproximadament. L'autor anomena algunes de les idees de Georg Kerschensteiner³ per descriure aquesta fase sobre el dibuix infantil. Diu que l'esquema ja desapareix del tot i sorgeix la silueta i el contorn, i que cada vegada més, aquests dibuixos tenen un aspecte més real. Tot i així, segons G. Kerschensteiner, pocs infants superen aquesta fase sense l'ajuda dels adults.

La quarta fase apareix a partir dels 13 anys. En aquesta última fase, l'infant ja representa les parts de l'objecte amb volum i perspectiva a través dels colors i ombres. No és fins aquesta fase que l'infant utilitza l'espai i la tridimensionalitat en els seus dibuixos, utilitza el moviment per realitzar els dibuixos i descriure les accions.

³ Georg Kerschensteiner (1854-1932), va ser pedagog i matemàtic alemany.

2.1.6. John Matthews

Matthews (2002) quan mirava el dibuix d'un infant, no podia mirar només aquell dibuix ja acabat. Ell mirava i tenia en compte tota aquella colla de factors que influenciaven a l'infant quan estava dibuixant, els seus moviments, la duració, les seves accions, la velocitat, les paraules, els gestos, l'estructura dels objectes, l'amplitud, el ritme i la cadència.

La seva teoria és diferent a qualsevol teoria d'estadis tradicional perquè parteix des dels primers inicis (el nadó). Quan l'infant és capaç d'agafar un llapis o una eina amb la qual pugui deixar marca i fer gargots. Perquè no pressuposa una finalitat de desenvolupament universal i perquè no està enfocada a les dificultats que tenen els infants a cada moment (ja que no es postula un punt d'arribada).

Segons Matthews, els infants dibuixen per representar objectes i éssers, per representar esdeveniments, per expressar els seus sentiments, les seves emocions o les dels altres i per estudiar la composició visual per ella mateixa

Per parlar del dibuix dels infants, John Matthews (2002) utilitza el moviment dels dibuixos, l'espai. Matthews, com molts altres autors assenyala que els infants passen per quatre fases mentre estan dibuixant.

Ell deia que els infants primer de tot el que fan és deixar unes primeres marques, uns primers gargots dels 6 mesos als 3 anys i després a partir dels 3 anys d'edat es produeix el desenvolupament del dibuix que avarca dels 3 anys fins a l'adolescència.

Aquestes primeres marques són les que apareixen a 6 mesos. Són les accions que realitzen els nens quan són capaços de agafar i utilitzar una eina que deixi marca, que deixi una senyal sobre una base o un suport. En aquest moment, l'infant combina accions i moviments, com ara, allargar i contraure el braç, esgarrapar, colpejar, escampar, esquitxar, etc... són accions que les realitza l'infant però que no són del tot controlades ni les realitza amb consciència.

Més tard, apareix el que Matthews anomena estructures de primera generació, entre el primer i segon any de vida. En aquesta etapa els infants realitzen diferents moviments amb el seu cos, com ara l'arc horitzontal (d'esquerra a dreta), arc vertical (amunt i avall) i vaivé (moviments d'anada i tornada).

Segons Matthews (2002), després apareix l'etapa de les estructures de segona generació, quan l'infant aprèn a combinar i a separar accions del dibuix de diverses maneres, és a dir, amb punts en moviment, (representen moltes vegades el moviment que tenen els objectes que volen representar en els seus dibuixos, el moviment de les

coses en l'espai), amb la rotació continua (quan es realitzen moviments continus, moviments d'un costat a l'altre), amb línies amb delimitació dels extrems (és quan els infants realitzen línies que tenen un principi i un final,) i amb desplaçaments amb zig-zag, etc.). En aquest nivell, dibuixar no és res més que la combinació d'accions en vaivé, d'arcs verticals i horitzontals i un moviment rotatiu molt variat que es pot transformar en una línia per marcar la tridimensionalitat del dibuix.

La quarta etapa seria la que Matthews anomena estructures de tercera generació que avarca des dels dos als tres anys de vida de l'infant. És aquí quan l'infant és capaç de combinar estructures del primer i del segon nivell, creant així moviments de forma tancada, o moltes vegades quan es queden punts dins d'una forma tancada és quan l'infant estableix relacions dins/fora. En aquest nivell, l'infant continua amb les línies rectes i donant importància en l'inici i el final de les línies. Crea centres amb radis, traça línies unes al costat de les altres, creant línies paral·leles. Quan el nen realitza dues o més accions que comparteixen el mateix recorregut és quan Matthews parla de la col·linealitat. En aquest nivell també es creen unions en angle, estructures en angle recte i formes en U sobre una línia de base.

A partir dels tres anys de vida dels infants, Matthews diu que és quan es infants comencen a dibuixar amb accions i formes en el seu dibuix, quan deixen enrere els gargots i la simple idea de dibuixar sobre una superfície perquè deixa un rastre. En aquesta etapa, els infants encara no tenen molt clara la idea de dibuixar, com el seu nom indica, però sí que quan estan dibuixant ja tenen una idea del que estan fent, no dibuixen a l'atzar, ni fan gargots incontrolats. En aquesta etapa és quan els infants per exemple diuen "ara dibuixaré la caputxeta" i l'infant fa una rodona sobre el paper i la pinta "i aquí al costat faré el llop" i fa una altra rodona i la pinta, quan per exemple l'infant diu "faré un ocell" i dibuixa un arc horitzontal i corb damunt del paper.

[...] dibuja una forma cerrada y dice que es un globo. Luego añade una línea a la forma y dice que es un cordel. A continuación hace varias marcar rotatorias explosivas siguiendo el perímetro de la forma cerrada y dice que el globo ha reventado. En este ejemplo se han combinado la representación configurativa y la representación de acciones: la forma cerrada representa la forma configuración del globo; las súbitas marcas rotatorias representan la acción del reventón. (Matthews, 2002: 70)

En aquesta etapa els infants diferencien l'estructura dels successos amb l'estructura dels objectes, és a dir, un infant d'uns 3 anys i 10 mesos fa molt bé aquesta diferència. Utilitza un retolador i fa petites línies en el paper i diu "són les gotes de la pluja quan cauen".

En aquesta etapa no està molt clara la forma però sí que l'infant ja dibuixa amb una intenció, amb una acció, intenta representar el moviment.

[...]He descrito el dibujo como miembro de una familia de modos interrelacionados. Dibujar es una interacción dinámica entre las acciones, las intenciones y las respuestas del niño a las transformaciones estructurales que ve aparecer. (Matthews, 2002: 114)

Matthews parla més sobre l'espai, sobre com els nens utilitzen i representen l'espai que estan veient o estan pensant. Els dibuixos dels nens són les representacions del que ells veuen, del que ells volen expressar i comunicar.

Matthews (2002) a partir dels tres anys dels infants, no segueix les etapes com les segueix per exemple Lowenfeld (1980). Ell deia que dibuixar és més que guixar (són moltes expressions que s'han de tenir en compte), que el dibuix no ha de tenir cap finalitat, no hi ha una evolució de les etapes, els infants dibuixen per representar, objectes i éssers, esdeveniments (accions), per expressar els sentiments i les emocions, per fer una composició visual en ella mateixa (perquè hi troben gust a nivell estètic)

Segons Matthews, dibuixar és qualsevol acció que realitza el nen. Els nens quan dibuixen tenen en compte la posició, la forma i la trajectòria. Aquestes tres idees, són claus per entendre els dibuixos dels nens i per veure com ells conceben l'espai. Per aquest motiu es necessita gravar mentre els nens dibuixen, perquè no dibuixen i ja està els nens mentre dibuixen realitzen tot un procés, parlen expliquen el que van a dibuixar, es mouen, moltes vegades s'exciten, pregunten, etc...

2.1.7. Ricardo Marín Viadel

Segons Ricardo Marín (2003), dibuixar i pintar són les activitats que els infants realitzen amb més freqüència. Tots els dibuixos lliures, espontanis dels infants són molt diferents i representen moltes coses, com ara, emocions, objectes, paisatges, figures humanes, éssers vius, personatges inventats, situacions viscudes, vistes o explicades, etc.

En els dibuixos es pot veure com els infants passen per diferents moments, per diferents etapes. Primer els infants, quan són més petits, entre 2 i 3 anys aproximadament, comencen a fer dibuixos en forma de gargot, traços sense cap finalitat, copien moviments de l'adult, dibuixen per el plaer de l'expressió motriu. Més tard, cap als 4 anys és quan els infants comencen a fer més moviments amb el llapis, els seus dibuixos comencen a tenir un sentit i saben el que estan dibuixant. Els infants,

mentre dibuixen, tendeixen a imaginar, inventar i crear, comencen a dibuixar de forma espontània i natural, amb qualsevol instrument i sobre qualsevol suport (ja sigui un tros de paper o una paret). Entre el 5 i 6 anys, el dibuix ja és més descriptiu, en aquesta etapa, els infants ja són capaços de fer dibuixos per descriure situacions o éssers.

Marín, comenta que és entre els 7 i 11 anys que els dibuixos dels infants són més realistes i cada cop s'assemblen més a la pròpia realitat. Tendeixen a fer còpies, a imitar allò que veuen o a calcar perquè els seus dibuixos siguin tant propers a la realitat com sigui possible. Els seus dibuixos són més crítics, més elaborats, més coherents, dibuixen allò que tenen en ment, és a dir, algun fet que han viscut, han vist o els han explicat.

D'entre els 11 i 14 anys, és quan molts dels infants es tornen autocrítics i cada cop dibuixen menys, fan un tomb cap enrere. En aquesta última etapa, els dibuixos ja formen part d'un procés més difícil i pausat, desapareixen aquells dibuixos espontanis de les primeres etapes.

Dins dels dibuixos dels infants, segons Marín (2003), es poden veure 10 principis que apareixen en la gran majoria dels seus dibuixos.

El primer, el principi de l'aplicació múltiple és quan una mateixa forma, l'infant la utilitza per representar diferents coses. Per exemple, l'infant utilitza una figura simple, com podria ser el cercle per representar diferents coses com ara, un sol, la cara de les persones, una pilota, un plat, etc.

El segon, el principi de la línia de base, apareix quan l'infant dibuixa una línia horitzontal que travessa el full de paper, creant així una part inferior del dibuix o una part superior. Diu que quan aquesta línia apareix, és quan l'infant comença a prendre consciència de l'espai tridimensional del dibuix, quan els objectes i les persones que dibuixa han d'estar en un espai determinat del dibuix. Aquesta línia apareix clarament dibuixada o pot coincidir amb el final del full, o bé poden aparèixer diferents línies indicant diferents nivells dins l'espai.

El tercer principi és el de perpendicularitat quan en el dibuix els infants representen les figures perpendicular de la seva línia base, és a dir, la línia base la dibuixen en horitzontal i les figures en vertical sobre aquesta línia.

El quart és el principi de la importància del tamany, quan alguns dels objectes o figures tenen un tamany superior als altres és perquè són més importants per l'infant. Els infants, tendeixen a dibuixar més gran tots aquells objectes que li donen més importància o que estan realitzant una acció. La importància que donen ve lligada des del punt de vista emocional, funcional i semàntic.

El cinquè és el principi d'aïllament, que es produeix quan els infants dibuixen els objectes de un a un (per exemple els dits d'una mà, les fulles d'un arbre, els cabells d'una persona, etc.) quan dibuixen de manera aïllada un conjunt.

El sisè és el principi d'imperatiu territorial, quan tots els elements del dibuix disposen d'un únic espai, és a dir, els infants no tendeixen a amagar parts del dibuix (per exemple, un barret anirà col·locat sobre dels cabells, sense tapar-los ni amagar-los)

Segueix amb el principi de la forma exemplar, quan tots els personatges i objectes que apareixen en l'escena, es mostren des del punt de vista més ampli, és a dir, des del punt de vista que proporcioni més informació de l'element. Per exemple els cavalls es mostren de perfil, en canvi les mans les dibuixa amb els dits ven oberts, amb tota l'extensió.

El vuitè és el principi d'abatiment quan els infants dibuixen objectes del dibuix de manera frontal i d'altres del mateix dibuix les dibuixen de manera com si miréssim un plànol. Per exemple, a les cases, les persones, els arbres, les muntanyes, els ocells... són elements del dibuix que seran sempre dibuixats frontalment, i per al contrari, quan dibuixen altres objectes com ara, els camps, la platja, les piscines, les taules, les carreteres... ho fan en forma de plànol, "en vista d'ocell".

El principi de simultaneïtat és quan els infants dibuixen en diferents punts de vista, és a dir, els ulls, el nas, la boca, etc, ho dibuixen tal i com ho veuen quan miren a una persona de cara, en canvi les mans, les dibuixaran obertes, des d'un altre punt de vista o el mateix passa amb les peus, que sempre es presentaran de perfil encara que tota la figura humana estigui representada frontalment.

Per últim, el principi de la visió de rajos X és quan els infants dibuixen explícitament tot el que sigui necessari de descriure en el dibuix. Per exemple, quan l'infant vol que es vegi què hi ha dins la casa, farà les parets transparents per tal de que pugui dibuixar tot el seu interior detalladament i de forma descriptiva.

Tots i cada un d'aquests principis, serveixen per analitzar i interpretar els dibuixos dels infants, i sobretot, per veure com els infants representen el concepte d'espai en els seus dibuixos.

"[...] los dibujos espontáneos infantiles ofrecen esa rotundidad, claridad y perfección. Todo está a la vista, todo es congruente y completo. No hay partes sin resolver, no hay fallos, ni confusiones" (Marín, 2011: 65)

2.2. L'espai en el dibuix infantil

De tots els autors esmentats anteriorment, quan estudiem els dibuixos dels infants, hi ha una nexa comú en totes les teories, i és el concepte d'espai, com l'infant representa i percep l'espai, la tridimensionalitat, la profunditat, el 3D, etc. Tots els autors parlen de la idea d'espai i com aquesta va canviant i evolucionant amb els infants.

Tots els infants són diferents i d'aquí que tots els dibuixos siguin diferents. Quan parlem de dibuix o de grafisme estem parlant d'una activitat psicomotriu que dur a terme una persona. En aquesta activitat es poden diferenciar quatre grans nivells, que són, el nivell motor, el nivell perceptiu, el nivell representatiu i el nivell afectiu.

Autors molt importants som ara Calmy(1977) i Lurçat (1980), diuen que quan hem de mirar el dibuix dels infants i parlar d'espai, hem de tenir molt en compte tots aquests nivells esmentats, ja que són els factors que influencien a l'infant alhora de dur a terme el seu dibuix.

Segons Luquet (1972) l'espai és l'element que es produeix a nivell perceptiu, és a dir, quan l'infant es dona compte del que està fent i és capaç de controlar millor, de forma més voluntària i conscient, el seu propi gest gràfic (l'edat depèn de la destresa i control de l'infant). En aquest nivell perceptiu es poden diferenciar els components de la percepció tàctil i l'auditiva. La primera és la que ajuda als infants a ser conscients de com agafen l'instrument, del grau de tensió muscular que produeixen i de la posició del cos. La percepció més auditiva és la que li permet a l'infant analitzar totes les relacions espaials, és a dir, la discriminació de la figura del fons (profunditat), la posició en l'espai, l'orientació, l'obertura o el tancament, la continuïtat o discontinuïtat, la distribució i organització dels elements en la superfície del paper, l'ordre dels elements i la seva col·locació, el sentit de rotació, la forma dels objectes (si són plans o apareix la tridimensionalitat), el moviment i les accions, la direccionalitat del traç i la proporció.

En tot aquest nivell perceptiu també li recau el pes del nivell motriu, ja que sense un bon nivell motriu l'infant no seria capaç de realitzar aquests dibuixos, el nivell representatiu, ja que permet a l'infant ampliar els seus traçats i formes que realitza perquè el grafisme adopti una funció expressiva i comunicativa i el nivell afectiu, perquè és el que actua com a motor de l'acció, que assegura la motivació i les ganes d'explorar i descobrir, que assegura el desig d'esforçar-se i d'entusiasmar-se per aprendre.

Arnheim (1979) i Matthews (2002), coincideixen en que la idea d'espai, apareix en el dibuix dels infants gràcies als moviments que realitzen els mateixos infants, ja

que intenten imitar i dibuixar algunes de les accions que ells realitzen en la vida real en els seus dibuixos, com per exemple, jugar, saltar, nedar, etc. Totes aquestes accions i moviments que realitzen els infants, poden començar a aparèixer als tres anys.

Lowenfeld i Vigotsky, creien que la idea d'espai, aquestes accions i moviments, no apareixien fins molt més tard. Per una banda, Lowenfeld (1980), diu que no és fins als 7 i 9 anys, que apareix aquesta idea d'espai en els dibuixos dels infants. Recalca, que aquesta primera idea apareix gràcies a la línia base, quan els infants comencen a dibuixar-la i per tant comencen a fer la diferència de tamany entre els objectes, indicant si estan més lluny o més a prop. Per altra banda, segons Vigotsky (1986), la idea d'espai i tridimensionalitat apareix en els dibuixos dels infants a partir dels 13 anys, a partir de la utilització del moviment per a la realització dels dibuixos i de l'acció per a la descripció d'aquests.

Segons Lowenfeld (1980), a partir dels 9 anys, la línia base que els infants utilitzaven per marcar l'espai en els seus dibuixos desapareix i és en aquest moment que els infants comencen a sobreposar les figures i els objectes, quan comencen a treballar conceptes com dins/ fora, sobre/ sota, etc.

La gran majoria d'autors que han estudiat el dibuix dels infants estan d'acord en que aquests mentre realitzen els seus dibuixos passen per una sèrie d'etapes, estadis, nivells... i que a mesura que van creixent i van madurant, el seu dibuix creix i madura amb ells. Cada infant té el seu propi procés d'aprenentatge i encara que sigui molt petit, ja es poden observar les diferents actituds i destreses.

[Imatge 1] Nen de 3 anys, representant les gotes de pluja en el seu dibuix (representant moviment)

3. Part pràctica. Intervenció

Per realitzar la part pràctica d'aquest treball, i per tant, parlar de l'espai en el dibuix dels infants, faré esment de la gran majoria dels autors comentats anteriorment i n'afegiré d'altres per comentar altres aspectes. Matthews (2002) i Lowenfeld (1975), són dos dels autors que més utilitzaré per realitzar aquesta part pràctica, ja que ambdós, són dels pensadors més reconeguts a nivell internacional i de diferent segle, la qual cosa provoca que passi molt de temps entre una teoria i l'altre i em permeti comprovar a quina teoria s'ajusta més al que jo he observat, ja que és molt diferent interpretar només un dibuix acabat com feia Lowenfeld, que veure tot el procés que fa l'infant mentre realitza el dibuix, gràcies a la gravació, com feia Matthews.

Per aquest motiu, per dur a terme la part pràctica d'aquest treball, el que he realitzat és una investigació qualitativa dins d'un disseny descriptiu, ja que el seu eix principal és l'observació, interpretació i comprensió dels dibuixos dels infants. La finalitat d'aquest estudi és aprofundir en el coneixement construït, comparant teories de diferents autors i comprovant si s'ajusten a les observacions i interpretacions obtingudes.

Es tracta doncs, d'un estudi de cas, ja que la investigació es porta a terme en un únic centre. Les dades obtingudes són fruit d'un mostreig no probabilístic i intencional, a través de l'observació i analitzi els dibuixos d'infants d'entre tres, quatre i cinc anys. He recollit un total de 61 mostres de dibuixos d'infants diferents amb les diferents edats esmentades.

3.1. Instrument

L'instrument que he utilitzat per dur a terme la intervenció de la part pràctica d'aquest treball és la observació. Per tal de descriure'l m'he basat en les definicions que donen diferents d'autors, com són Rafael Bisquerra, Maria Teresa Anguera i Paul Croll.

Bisquerra (1982: 7) assenyala: "[...] La observación considera los fenómenos tal como se presentan, sin modificarlos ni actuar sobre ellos. [...] El observador escucha la naturaleza... [...]."

Maria Teresa Anguera (1982), explica què és l'observació i afirma que és la estratègia bàsica que utilitza el mètode científic, que és un procés rigorós d'investigació que permet descriure situacions i contrastar hipòtesis. Diu que l'observació, és un mètode molt útil en l'educació infantil. Bisquerra (1989), comenta que l'observació és la tècnica que s'utilitza per observar un objecte, una persona, una

acció, un comportament, un moviment, etc. És una tècnica de recollida de dades que ens serveix per fer descripcions o per verificar una teoria determinada. L'observació és un procés en el qual l'observador o grup d'observadors desenvolupen una sèrie de teories i normes sistemàtiques per registrar y classificar la informació obtinguda.

Paul Croll (1995), diu que l'observació, pot ser molt diferent depenen del propòsit que tinguem alhora d'observar i depenen dels observadors l'observació també pot variar, és a dir, és diferent l'observació que pot fer un psicòleg sobre el dibuix d'un infant a la que pot fer un artista. Afirmar que no per aquest motiu, una observació pot estar més correcte que la de un altre. Cada persona, observa segons els objectius que tingui i segons els estudis que tingui.

És per aquest motiu, que l'observació pot ser de maneres molt diverses, segons: el lloc on succeeix l'acció (camp, laboratori, aula), la implicació física de l'observador (directa o indirecte, participant o no participant). Directe o participant quan l'observador està interactuant, està participant i indirecte o no participant quan l'observador està al marge, observa des de fora, no participa. També pot ser diferent segons el número de persones a observar (individual o col·lectiva)

Anguera (1982), diu que totes les observacions han de seguir unes fases, és a dir, han de començar amb la formulació d'un problema, després recollir unes dades, fer l'anàlisi o interpretació de les dades observades i per finalitzar comunicar els resultats obtinguts.

Per dur a terme el meu treball he utilitzat una observació més sistematitzada, amb graelles, notes de camp i gràfics per comparar i entendre les dades. A més a més, també vaig necessitar ajudar la meua observació amb la càmera, per recollir imatges i àudio.

Se considera como un medio de registro y recolección de datos de interés considerable por presentar varias ventajas, como son el hecho de que tienen permanencia, no existe límite en cuanto al tamaño y complejidad del evento a registrar, la velocidad es mayor que la del ojo humano, permiten un muestreo de tiempo, las cámaras pueden disimularse, etc. Si se utilizan dos cámaras para filmar un evento, colocadas en dos ángulos distintos, o como diferentes distancias focales, equivalen a dos observadores independientes que tomarán notas desde dos situaciones distintas. (Anguera, 1982: 59)

Per dissenyar la meua observació havia de saber molt bé el que volia observar per assolir l'objectiu que m'havia plantejat. Segons Anguera(1988), per saber el que volem observar podem respondre'ns a una sèrie de preguntes com ara: Què vull observar i en quina mesura? Quan i a qui he d'observar? Com realitzaré la observació? A on es portarà a terme la observació? Quantes observacions es realitzaran? Com els infants interpreten l'espai en els seus dibuixos?

Després de respondre'm aquestes preguntes, vaig dissenyar l'instrument que em permetria analitzar i realitzar les observacions, la graella. Aquesta graella, la utilitzava mentre els infants realitzaven els seus dibuixos. La començava a emplenar mentre duien a terme els seus dibuixos i l'acabava de concretar i analitzar després més tard mirant les gravacions i fotografies dels infants.

La graella, està creada a partir de 9 ítems que diferents autors van proposant en les seves teories i que m'han semblat els més importants per a analitzar els dibuixos i veure com evoluciona la idea d'espai en les tres edats diferents, com ara Marín, Lowenfeld, Matthews, Luquet, Arnheim, i Kellogg.

Com l'infant interpreta l'espai?	Si	No	A vegades
1. Utilitza tot el full per fer el dibuix			
2. Dibuixa amb moviment, amb accions (passen coses al dibuix)			
3. S'ajuda de vocabulari per explicar el que està dibuixant			
4. Principi de la línia de terra			
5. Principi d'abatiment			
6. Principi de la visió de rajos X			
7. Posició dels objectes			
7.1. Davant i darrere			
7.2. Dins, fora			
7.3. Sobre i sota			
7.4. A dalt a baix			
7.5. Lluny o a prop			
8. Forma dels objectes			
8.1. Representa objectes en volum/pla			
8.2. Representa objectes estret/ample			
8.3. Representa objectes gran/petit			
8.4. Representa objectes regulars/irregulars			
8.5. Representa objectes mòbil/immòbil			
8.6. Representa objectes lleuger/pesat			
9. Trajectòria /el moviment/ el recorregut			
9.1. Amunt – Avall			
9.2. Es desplacen (s'arrosseguen, salten, giren, caminen...)			
9.3. Cauen			
9.4. Apareixen i desapareixen			
9.5. Volen (per aire, terra, mar)			

En aquesta graella, com es pot observar només específicament tres respostes, *Si*, *No* o *A vegades* a cada un dels ítems, perquè després a sota de cada graella, com es poden veure en les graelles dels annexos I, II i III, hi ha unes observacions, unes notes, en les quals hi explicava les observacions més significatives o les transcripcions literals de les escenes observades.

3.2. Temporalització

Aquest estudi s'ha portat a terme a l'escola pública laica "Serra de miralles" de Tordera, Barcelona. En total he fet 61 observacions, les quals han estat en 61 infants diferents, 21 nens/es de tres anys, 21 nens/es de 4 anys i 19 nens/es de 5 anys. Les observacions han estat realitzades entre el període del 20 de gener al 18 de març.

Per realitzar-les, no tenia un dia marcat, sinó que sempre tenia la càmera i les graelles apunt per utilitzar-les en les hores lliures o quan els infants espontàniament volien realitzar un dibuix.

Tots els infants, per dur a terme els seus dibuixos disposaven de les mateixes condicions, una taula i una cadira, un full de paper i retoladors de tots els colors. La única diferència que vaig establir va ser que amb els infants de tres anys vaig donar retoladors més gruixuts que amb els infants de quatre i cinc anys, per ajudar a facilitar la seva utilització i manipulació.

Abans de dur a terme tot el treball i començar a realitzar les observacions amb els infants, tenia molt clar que necessitava recollir imatges i gravacions dels moments mentre els infants duïen a terme el seu dibuix. Per aquest motiu, que vaig demanar a les mestres tutores de infantil i a la directora del centre quins eren els infants que tenien el dret d'imatge, per poder fotografiar-los i gravar-los.

[Imatge 2] Nena de 5 anys. Creant un dibuix amb retoladors de colors.

He de dir, que no totes les observacions han estat casos espontanis dels infants, tal i com a mi m'hagués agradat. Moltes vegades vaig haver de demanar als infants que em fessin un dibuix en un moment donat, però això no treu que els dibuixos siguin totalment lliures i que els infants disposaven del temps que necessitessin per a realitzar-lo, no hi havien presses ni pressions.

3.3. Resultats

Per dur a terme aquest apartat he necessitat analitzar dibuix per dibuix i emplenar la graella que vaig fer per realitzar les meves observacions. He separat cada punt de la graella per tal de poder parlar amb més individualitat de cada punt.

3.3.1. Pregunta 1

Utilitza tot el full per dibuixar. Organització de l'espai.

Per respondre aquesta pregunta de la graella vaig posar creuetes en la resposta del Si, No o A vegades quan veia el dibuix acabat. Amb aquestes respostes l'únic que donava a entendre era si l'infant utilitzava una totalitat i una globalitat de la superfície del paper o no, o que poder només utilitzava un trosset, com es pot veure en la taula següent.

Utilitza tot el full per fer el dibuix			
	3 anys	4 anys	5 anys
Si	12	4	13
No	7	13	6
A vegades	2	4	0

Després de veure el resultat, vaig trobar més interessant aprofundir aquesta pregunta i investigar quina part del paper els infants utilitzaven més alhora de fer els dibuixos.

Kellogg (1979) deia que quan s'analitza la idea d'espai en el dibuix de l'infant, apart de mirar si l'infant utilitza una globalitat de la superfície del full o no, també és important que es tingui en compte com aquest infant utilitza la superfície del paper és a dir, si l'utilitza tota, si només un espai en concret, com distribueix i col·loca els objectes, etc.. Els infants veuen el paper com un tot. La superfície del paper és tot

l'espai on passa l'acció que ells volen representar en el seu dibuix. A partir d'aquí ells saben que les accions han de passar en aquell full de paper, en aquell espai determinat i com col·locar-les i organitzar-les.

Per veure totes les opcions d'aquesta pregunta em vaig basar en l'esquema que planteja Rhoda Kellogg (1979) sobre els 17 tipus diferents de patrons de disposició espacial en el dibuix de l'infant. El dibuix pot estar organitzat de diferents maneres depenent de l'espai que ocupi en el full de paper. Tenint en compte la disposició dels gargots dins d'una superfície, en aquest cas un full de paper de tamany DINA-4, es poden crear patrons de disposició, que és el contrast entre les parts de la superfície que estan ratllades, pintades, d'aquelles que no ho estan.

- Global, quan la part pintada ocupa tota la superfície del paper, com es pot veure en el dibuix d'una nena de quatre anys, en l'annex número dos a la pàgina 101.
- Centrat, quan el dibuix està centrat a la superfície, deixant sense pintar molt d'espai entre els quatre marges i el dibuix, com es pot veure en el dibuix que realitza una nena de tres anys, en l'annex número 1, pàgina 47.
- Marges espaiats, quan el dibuix està centrat a la superfície deixant sense pintar molt poc espai entre els quatre marges i el dibuix, com li passa en el dibuix d'un infant de tres anys, que es pot veure en l'annex número 1 pàgina 44
- Meitat vertical, quan la superfície dibuixada ocupa només la meitat del full en vertical, com es pot veure en el dibuix d'un infant de quatre anys que es troba en l'annex número dos i pàgina 131
- Meitat horitzontal, quan la superfície dibuixada ocupa només la meitat del full en horitzontal, com passa en el dibuix d'un infant de cinc anys, en l'annex número tres de la pàgina 160
- Equilibri bilateral, quan es dibuixa en vertical i només en els dos costats, dret i esquerra, deixant un espai al centre del full de paper sense utilitzar, com es pot veure en el dibuix de l'annex número tres pàgina 139 i en el dibuix de l'annex número dos, pàgina 82
- Meitat diagonal, quan la superfície dibuixada ocupa només la meitat diagonal del full de paper.
- Meitat diagonal allargada, quan el dibuix s'expandeix una mica més de la meitat diagonal.

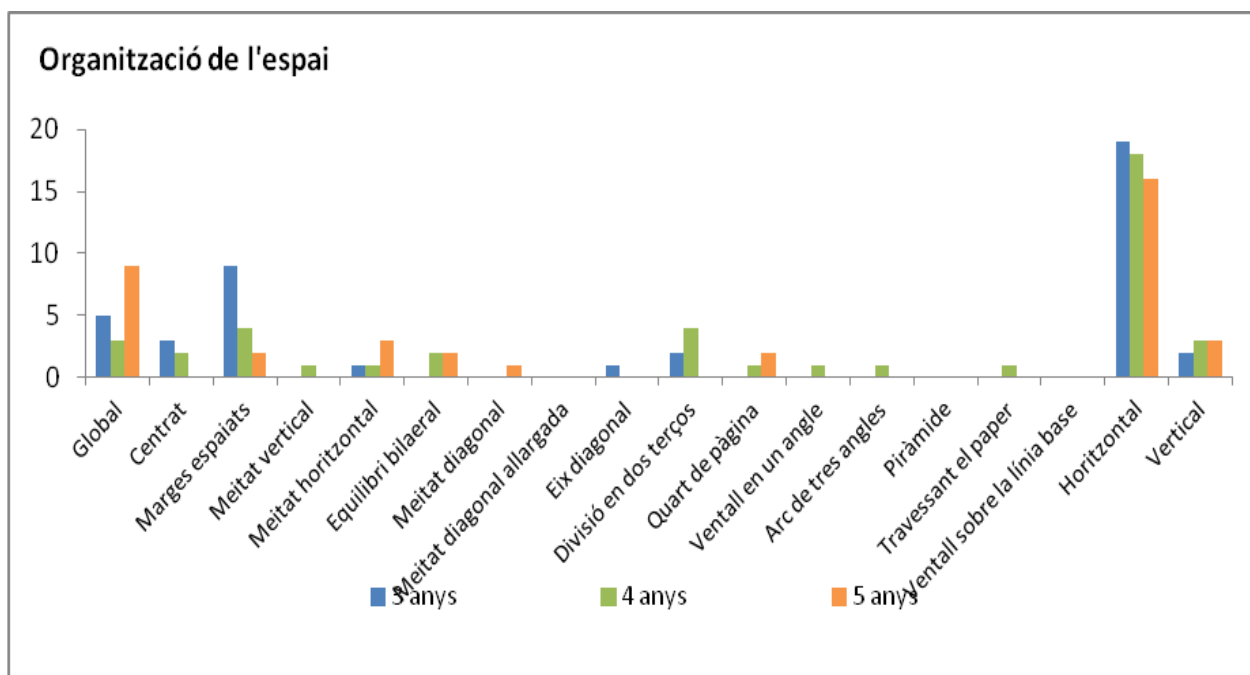
- Eix diagonal, quan la superfície dibuixada ocupa només un eix diagonal dins el full de paper (sense tocar els marges), com es pot veure en el dibuix de l'annex número 1, pàgina 11.
- Divisió en dos terços, quan la superfície dibuixada ocupa més de la meitat del full en vertical, és a dir que utilitza dos terços del full per a dibuixar. (veure l'annex número dos, pàgina 88)
- Quart de pàgina, quan la s'utilitza un quart de la pàgina per representar el dibuix, com es pot veure en el dibuix de l'annex dos, pàgina 79.
- Ventall en un angle, quan s'utilitza la meitat del la superfície formant un angle. (Veure annex número dos pagina 85).
- Arc de dos angles, quan només es dibuixa utilitzant un dels quatre marges i creant un semicercle (formant així un arc) com es pot veure en el dibuix d'una nena de cinc anys, en l'annex número tres pàgina 181.
- Arc de tres angles, quan es dibuixa utilitzant dos dels quatre marges i creant un semicercle (formant així un arc), com passa en el dibuix de l'annex dos, pàgina 113.
- Piràmide de dos angles, quan només s'utilitza un marge de la superfície del full de paper en forma de piràmide.
- Travessant el paper, quan es dibuixa amb línia recte de esquerra a dreta del full de paper però deixant un marge superior i inferior. Un exemple molt clar es pot veure en el dibuix d'una nena de quatre anys, en l'annex número dos pàgina 125.
- Ventall sobre la línia de base, quan és dibuixa utilitzant un gran ventall sobre la línia base.

Totes aquestes possibilitats es poden trobar en els dibuixos dels infants. Com és evident, l'estudi que jo he realitzat és un mostreig molt petit sobre els dibuixos dels infants, per aquest motiu no he pogut veure tots aquests tipus d'organització del dibuix en les meves mostres. M'atreveixo a dir, que si hagués tingut més temps i hagués realitzat moltes més mostres de dibuixos potser hagués vist tots aquests tipus diferents d'organització de l'espai en els dibuixos dels infants.

Per veure de quina manera els infants utilitzaven la superfície del paper per realitzar els seus dibuixos vaig fixar-me en les 18 propostes comentades anteriorment i vaig elaborar la següent taula i gràfica de dades.

Taula i gràfica 1

Organització de l'espai			
	3 anys	4 anys	5 anys
Global	5	3	9
Centrat	3	2	0
Marges espaiats	9	4	2
Meitat vertical	0	1	0
Meitat horitzontal	1	1	3
Equilibri bilateral	0	2	2
Meitat diagonal	0	0	0
Meitat diagonal allargada	0	0	0
Eix diagonal	1	0	0
Divisió en dos terços	2	4	0
Quart de pàgina	0	1	2
Ventall en un angle	0	1	0
Arc de tres angles	0	1	0
Piràmide	0	0	0
Travessant el paper	0	1	0
Ventall sobre la línia de base	0	0	0
Horitzontal	19	18	16
Vertical	2	3	3

La gran diferencia que es pot veure en el gràfic és la col·locació del full de paper, la gran majoria d'infants, ja siguin de 3, 4 i 5 anys el col·locaven de forma horitzontal, molts pocs el van utilitzar de forma vertical.

El que també vaig poder veure és que quan són petits, amb tres anys, el que més realitzen és dibuixar al centre del full de paper, deixant uns marges espaiats per els quatre costats. Amb quatre anys, encara continuen utilitzant el marge espaiat fer els seus dibuixos, però no tant exagerat com passava amb els de tres anys. En aquesta edat la gran majoria tant utilitzen el marge espaiat com la superfície global del paper o la centrada.

Amb cinc anys d'edat deixen de dibuixar amb els marges espaiats i dibuixen utilitzant la globalitat del full de paper, comencen a fer els seus dibuixos ocupant tot el full de paper.

Matthews (2002) deia que pensar que un full rectangular és una limitació per als infants és pensar de forma incorrecte. Deia que els costats i les cantonades del paper actuen com a guies per a les accions que s'han de representar en el dibuix, que molts dels infants utilitzen totes les cantonades i marges per realitzar els seus dibuixos.

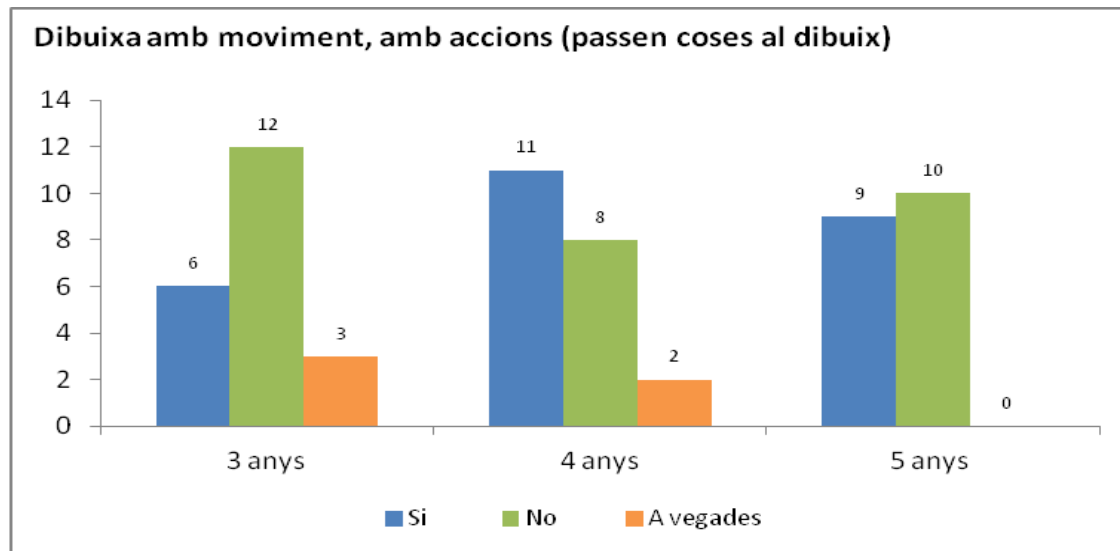
3.3.2. Pregunta 2

Dibuixa amb moviment, amb accions (passen coses al dibuix).

Les dades de la taula i la gràfica que presento a continuació són extretes de la graelles, que han estat degudament emplenades després de veure les gravacions dels dibuixos dels infants i que es poden trobar en els annexos, 1, 2 i 3, que van des de la pàgina 4 fins la 193.

Taula i gràfica 2

Dibuixa amb moviment, amb accions (passen coses al dibuix)			
	3 anys	4 anys	5 anys
Si	6	11	9
No	12	8	10
A vegades	3	2	0

Amb aquest gràfic es pot veure que a mesura que els infants van creixen i madurant els seus dibuixos van canviant, que utilitzen més el moviment per representar les seves escenes.

Als tres anys, la gran majoria d'infants dibuixen escenes estàtiques, però a mesura que van dibuixant més i es van fent més grans això canvia, deixen de dibuixar escenes estàtiques i comencen a incloure el moviment en els seus dibuixos.

Segons Luquet (1972) quan parla de les fases del dibuix dels infants, en concret en la tercera fase, la del realisme intel·lectual, diu que l'infant no té el realisme visual de l'adult sinó que té una visió més memorística, i que per això quan dibuixa té en compte tots els detalls, fins i tot, els que no es veuen. Té en compte el moviment dels objectes i l'espai. És per això que quan dibuixa intenta representar tot allò que ell veu, els moviments, les accions, tot el que ell té a la ment sobre aquella escena o situació.

[Imatge 3] Infant de 5 anys, dibuixa com els bombers apaguen el foc d'un edifici (visió memorística).

Segons Matthews (2002), els infants descobreixen les accions a través del joc, per aquest motiu, molts dels primers dibuixos que els infants realitzen amb accions i moviments dins l'espai són de joc, com per exemple saltar, ballar, córrer, jugar.... És gràcies al joc, que l'infant aconsegueix una flexibilitat combinatòria per realitzar els dibuixos. Quan més jugui i més evolucioni el seu joc, més podrà evolucionar el seu dibuix.

Tot el que Matthews afirma sobre el moviment que fan els infants en les diferents etapes, com són l'arc horitzontal, l'arc vertical, el vaivé, la rotació, etc són accions que l'infant les realitza mentre juga, en el joc real i que després les deixa plasmades en els seus dibuixos.

R. Arnheim (1979) ressalta la importància del moviment en les feines dels nens, de la manera que els nens conceben l'espai i comenta que, a més de tenir molt caràcter expressiu, també és molt descriptiu quan el nen intenta imitar algunes propietats de les accions o fets concrets, quan intenta imitar el moviment.

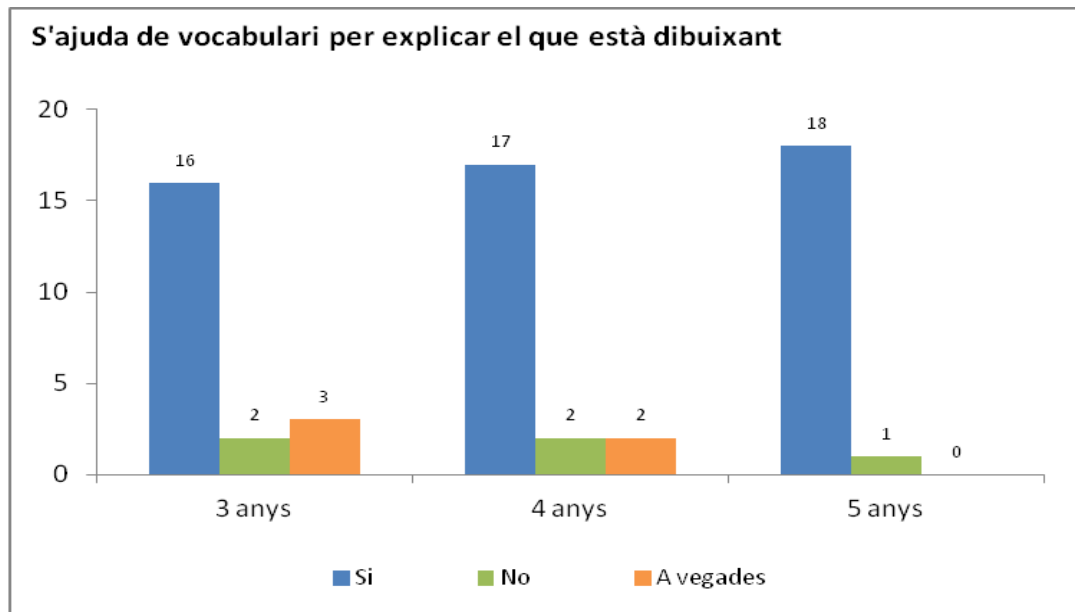
3.3.3. Pregunta 3

S'ajuda de vocabulari per explicar el que està dibuixant.

Les dades de la taula i la gràfica que presento a continuació són un recompte de les respostes extretes de la graelles d'observació, que han estat degudament emplenades després de veure les gravacions dels dibuixos dels infants i que es poden trobar en els annexos, 1, 2 i 3, que van des de la pàgina 4 fins la 193.

Taula i gràfica 3

S'ajuda de vocabulari per explicar el que està dibuixant			
	3 anys	4 anys	5 anys
Si	16	17	18
No	2	2	1
A vegades	3	2	0

Com es pot veure en la gràfica, la gran majoria dels infants, de les tres edats diferents, utilitzen el llenguatge verbal per explicar el que estan dibuixant o el que està passant als seu dibuix. També es pot veure que a mesura que l'infant va creixen, va dibuixant més i millor, l'ús del llenguatge verbal per explicar el seu dibuix també augmenta.

Luquet (1972) té una perspectiva bastant negativa envers els procés del dibuix. Relaciona molt el fracàs del nens amb cada una de les parts que configura aquest procés evolutiu. Parla de la intenció, com a una prolongació d'una idea que el nen té a la ment abans de dibuixar. Això passa per les decepcions del nen obtingudes en els seus dibuixos anteriors.

L'autor diu que a vegades la idea que té el nen sobre el dibuix que vol fer, li aporta una altra idea, una altra intenció i no acaba dibuixant la seva primera idea. D'aquest fet, G.H. Luquet, ho anomena associació de semblança.

Quan Luquet diu que el dibuix, durant el procés o un cop acabat, rep una valoració de l'autor d'aquest, el més normal és que la interpretació que l'autor fa del dibuix, és a dir l'infant, vagi lligada a la intenció que ell tenia al començament, però no sempre és així. En algunes ocasions, el nen dona una interpretació diferent de la intenció que ell tenia inicialment. Pel filòsof, la coincidència entre aquests dos elements dependrà de la semblança entre el dibuix i l'objecte dibuixat. Per això culpa la seva poca habilitat motriu d'aquesta falta de coincidència.

Segons Machón (2009), els infants donen nom a les coses dels seus dibuixos per el que ells els hi sembla que és un cop ho han vist representat, és a dir, quan

l'infant, ha dibuixat un objecte accidentalment, després diu el que és perquè li sembla que s'assembla al de la realitat.

Matthews (2002) quan analitzava els dibuixos dels infants tenia molt en compte tot el que feien aquests infants, els gestos, els moviments i si utilitzaven vocabulari per explicar i descriure tot el que passava en el seu dibuix, per aclarir idees i formes. És per això que l'autor troba molt interessant poder gravar des del primer minut fins l'últim tot el procés i creació del dibuix. Gracies aquest sistema de gravació que utilitzava Matthews per analitzar els dibuixos dels infants, les interpretacions que es fan són molt diferents, ja que és molt diferent només mirar un dibuix acabat, que poder mirar tot el procés del dibuix des del minut zero.

[Imatge 4] Nena de 4 anys. M'explicava l'història que acabava de dibuixar

Com a observadora, he pogut veure, que la gran majoria dels infants, mentre estan dibuixant els agrada explicar el que estan fent i el que està passant en el seu dibuix, perquè la persona observadora entri a la seva dimensió i es trobi dins el dibuix tal i com fa ell quan dibuixa.

He de dir, que moltes vegades era jo la que preguntava què estaven dibuixant, què estaven fent, que volien dir algunes marques etc... i tot i així moltes vegades els infants no em responien. Aquest comportament és degut a nerviosisme, vergonya o possiblement per el sol fet de tenir una càmera al seu davant, tot i que sempre, abans de començar cada sessió, explicava als infants el perquè volia que em fessin un dibuix i els explicava que deixava una càmera allà per tal de gravar però que havíem de intentar fer com si la càmera no existís.

3.3.4. Pregunta 4

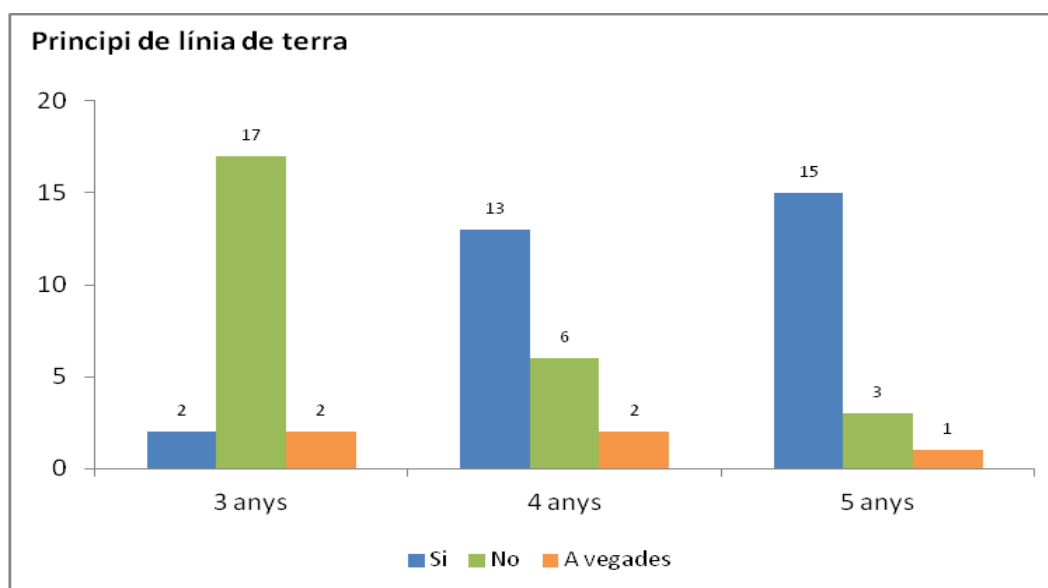
Principi de la línia de terra, la línia base.

Les línies rectes en el full de paper, moltes vegades indiquen el marc de l'espai en que està representat el dibuix, és a dir, la línia del terra, la línia del mar i la línia del cel. Totes aquestes línies rectes que poden aparèixer en els dibuixos, són les línies que ens expliquen que hi han coses del dibuix que estan més a prop o més lluny o més avall o més amunt, que hi ha coses de més o de menys importància. Les línies rectes, són molt importants per entendre com està representat l'espai en el dibuix

Les dades de la taula i la gràfica que presento a continuació són un recompte de les respostes extretes de la graelles d'observació, que han estat degudament emplenades després de veure les gravacions dels dibuixos dels infants i que es poden trobar en els annexos, 1, 2 i 3, que van des de la pàgina 4 fins la 193.

Taula i gràfica 4

Principi de línia de terra			
	3 anys	4 anys	5 anys
Si	2	13	15
No	17	6	3
A vegades	2	2	1

Com es pot veure en el gràfic, els infants perceben i dibuixen la línia base conforme van creixien. Hi ha un gran canvi dels tres als quatre anys. En un any, hi ha una gran diferència, ja que amb tres anys, la gran majoria dels infants no dibuixen la línia base, ni tant sols tenen consciència d'ella, encanvi amb un any més, es pot veure com els infats de quatrei cinc anys, la gran majoria perceben la línia base en els seus dibuixos i la representen.

Entre els quatre i cinc anys, la diferència no és tant gran, es veu que hi ha més infants que dibuixen la línia base i menys que no la dibuixen. La diferència entre aquestes dies edats es troba quan els infants han de col·locar els objectes en relació a la línia base. Es pot veure com en la gran majoria dels dibuixos dels infants de quatre anys els objectes i éssers comencen a estar col·locats sobre la línia però sense tocar-la, és a dir, que floten. En canvi, la gran majoria d'infants de cinc anys, ja col·loquen bé els objectes i essers sobre la línia, deixen de flotar en l'espai.

R. Arnheim (1979) diu que la línia base té el seu origen en experiències visuals, és a dir, els nens la dibuixen quan recorden un paisatge o una escena on la línia base hi es present. Les imatges succeeixen sobre la línia base igual que ho fan les paraules d'un text sobre les línies de la pàgina. La línia base té la funció de fer de nexa espacial entre les imatges i configura l'espai amb la narració del dibuix

[Imatge 5] Infant de 4 anys, que dibuixa les figures i els elements sobre la línia base.

Pel que fa al tema de l'espai tridimensional en els dibuixos dels infants, Lowenfeld (1980), diu que la línia base apareix en els infants entre els 7 i 9 anys, en l'etapa esquemàtica. Diu que la línia base és l'esquema fonamental per a la representació de l'espai. Els infants utilitzen aquesta línia per representar l'espai en els seus dibuixos i per situar les figures i els elements. El que també diu, és que més tard, entre els 9 i 11 anys, els infants deixen d'utilitzar la línia base per poder col·locar les seves figures i element en tot el paper. D'aquesta manera, també apareixen les

solapacions i sobreposicions en algunes figures o elements del dibuix per deixar molt clar què és el que està davant del dibuix i què és el que està darrere, allò que està més pròxim o el que està més allunyat.

[Imatge 6] Nen de 4 anys. Desapareix la línia base i utilitza el marge del paper com a referència per situar els elements.

Lowenfeld (1975) afirma que la línia base del dibuix dels infants és “universal”. Diu que es un recurs que s'utilitza en tot el món, que és un esquema bàsic de l'espai i que s'utilitza des de fa milers d'anys. Diu que no és un símbol rígid, sinó que pot experimentar modificacions i inclús arribar a desaparèixer, a ser substituït per algun altre símbol més adequat a les necessitats dels infants. El nen, en algunes representacions (camp de futbol, piscina, gronxar-se) fa desaparèixer la línia base per representar l'espai de diferent manera. També la pot representar però no fer-la recta, és a dir, en lloc de fer la línia base recta, la farà amb corbes per representar una muntanya (en aquí, les figures estarà en perpendicular a la línia base de la muntanya i probablement les flors i els arbres estiguin dibuixats de costat o torts perquè estan sobre la muntanya).

Segons Marín (2003), en el seu llibre, explica que la “la línia base” o anomenada “línia de terra” per molts altres autors, forma part de com interpreten l'espai els nens. De com els nens entenen la idea d'espai, del 3D en els seus dibuixos. Diu que aquest principi apareix quan l'infant dibuixa una línia horitzontal que travessa el full de paper, creant així una part inferior del dibuix o una part superior. Diu que quan aquesta línia apareix, és quan l'infant comença a prendre consciència de l'espai tridimensional del dibuix, quan els objectes i les persones que dibuixa han d'estar en un espai determinat del dibuix. Aquesta línia apareix clarament dibuixada o pot coincidir amb el final del full, o bé poden aparèixer diferents línies indicant diferents nivells dins l'espai.

3.3.5. Pregunta 5

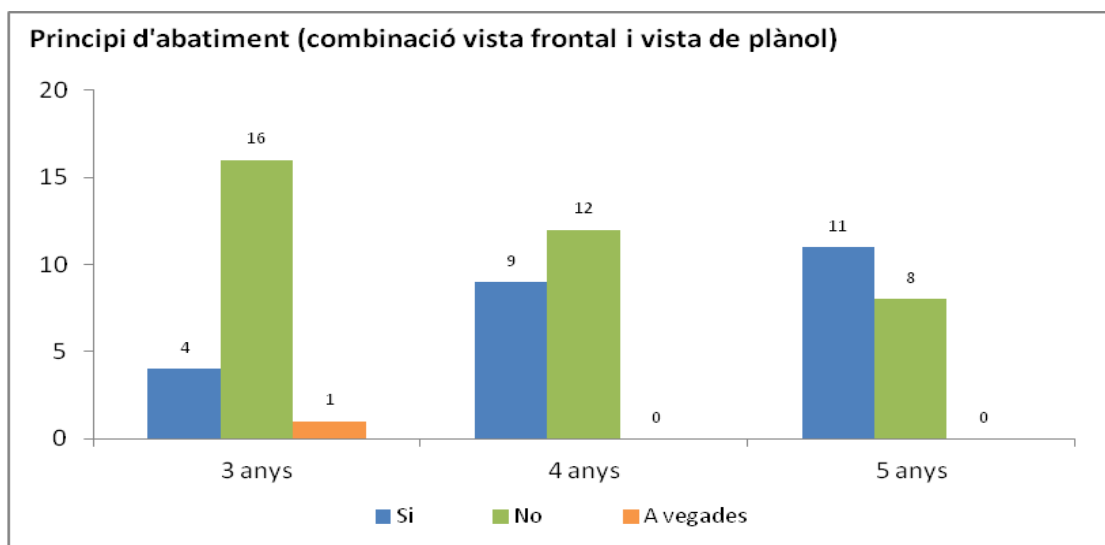
Principi d'abatiment (combinació vista frontal i vista de plànol).

Segons Marín (2003) el principi d'abatiment és quan els infants dibuixen objectes del dibuix de manera frontal i d'altres del mateix dibuix les dibuixen de manera com si miréssim un plànol, a vista d'ocell. Per exemple, a les cases, les persones, els arbres, les muntanyes, els ocells... són elements del dibuix que seran sempre dibuixats frontalment, i per al contrari, quan dibuixen altres objectes com ara, els camps, la platja, les piscines, les taules, les carreteres... ho fan en forma de plànol, "en vista d'ocell". De tal manera que sempre es mostra a l'espectador la superfície més extensa o gran de l'objecte.

Les dades de la taula i la gràfica que presento a continuació són un recompte de les respostes extretes de la graelles d'observació, que han estat degudament emplenades després de veure les gravacions dels dibuixos dels infants i que es poden trobar en els annexos, 1, 2 i 3, que van des de la pàgina 4 fins la 193.

Taula i gràfica 5

Principi d'abatiment (combinació vista frontal i vista de plànol)			
	3 anys	4 anys	5 anys
Si	4	9	11
No	16	12	8
A vegades	1	0	0

Com molt bé es pot veure en el gràfic, els infants a mesura que van creixien començen a tenir més present aquest principi d'abatiment. En els primers dibuixos, amb infants de tres anys, aquest principi quasibé és inexistent. Als quatre anys, hi ha una gran diferència, es pot veure com ja molts dels infants utilitzen aquest principi per representar l'espai i la profunditat i tridimensionalitat en els seus dibuixos, però encara hi ha més infants que no el representen. Pel que fa als cinc anys, hi ha un gran canvi, en aquesta edat, hi ha molts més infants que utilitzen el principi d'abatiment per representar els seus dibuixos que dels que no l'utilitzen.

Segons Lowenfeld (1975) per parlar de l'espai s'ha de tenir molt en compte aquest principi, la barreja que fa l'infant entre la vista de plànol i vista frontal, ja que és un detall més que mostra la percepció de l'espai que l'infant té. Quan els infants dibuixen des de diferents punts de vista, quan tenen la necessitat de representar els objectes de la forma més cabdal perquè es vegi la totalitat de la seva forma és quan l'infant ja comença a entendre la tridimensionalitat del dibuix, comença a representar una profunditat i cada cop s'acosta més al que ell veu en realitat.

[Imatge 7] Infant de 5 anys, utilitzant aquest principi, per dibuixar els balcons de les cases i els edificis (veure el dibuix en l'annex número III pàgina 184)

3.3.6. Pregunta 6

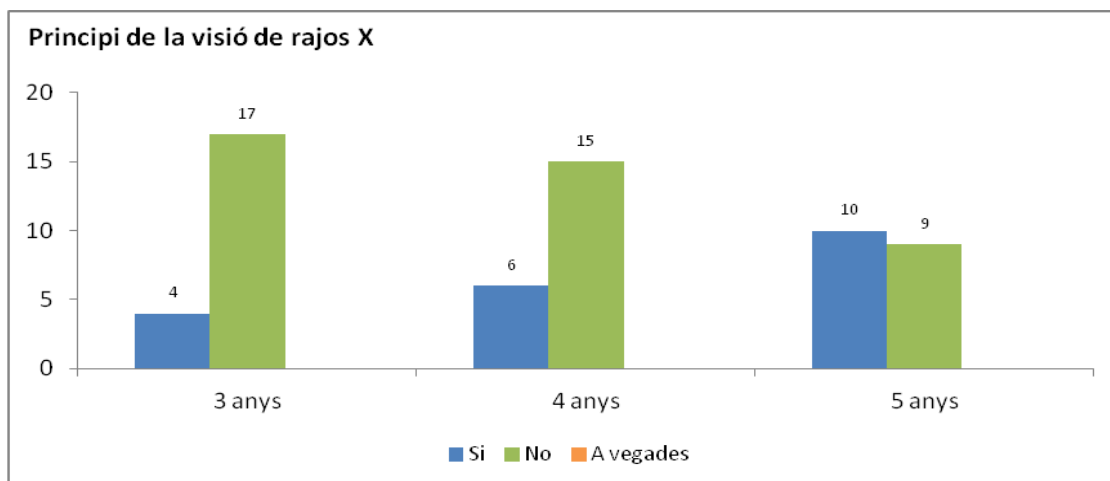
Principi de la visió de rajos X (dins de la casa, dins de la panxa...)

Segons Marín (2003) el principi de visió de rajos X apareix quan els infants dibuixen explícitament tot el que sigui necessari de descriure en el dibuix, quan dibuixen les parets de les cases, dels cotxes, etc transparents. Per exemple, quan l'infant vol que es vegi què hi ha dins la casa, farà les parets transparents per tal de que pugui dibuixar tot el seu interior detalladament i de forma descriptiva.

Les dades de la taula i la gràfica que presento a continuació són un recompte de les respostes extretes de la graelles d'observació, que han estat degudament emplenades després de veure les gravacions dels dibuixos dels infants i que es poden trobar en els annexos, 1, 2 i 3, que van des de la pàgina 4 fins la 193.

Taula i gràfica 6

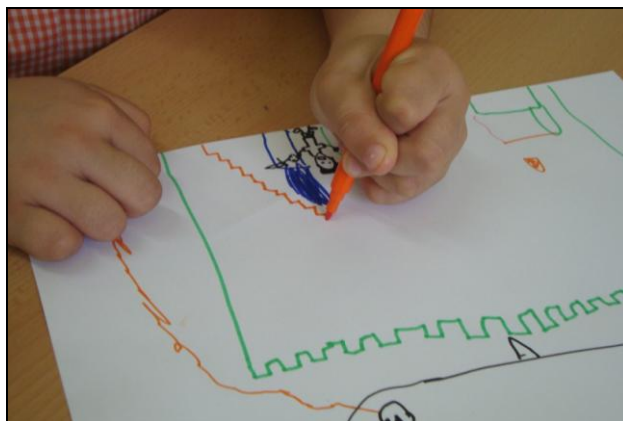
Principi de la visió de rajos X			
	3 anys	4 anys	5 anys
Si	4	6	10
No	17	15	9
A vegades	0	0	0

Amb aquesta pregunta es pot veure com els infants a mesura que van creixen va evolucionant la seva idea del dibuix. Al començament, amb tres anys la gran majoria dels infants no utilitzen aquest principi per crear els seus dibuixos. Entre els

quatre i cinc anys, poc a poc, es pot començar a veure una diferència i com aquests dibuixos van agafant aquest principi.

Al contrari del que jo he observat, Lowenfeld (1975) deia que no és fins més tard, entre els 9 i 11 anys que els infants comencen a representar els objectes dins dels altres, és a dir a utilitzar el principi de la visió de rajos X. que mostra la profunditat en els seus dibuixos, mostra l'espai.

[Imatge 8] Nen de 5 anys, utilitzant el principi de la visió de rajos X, per dibuixar els elements de dins el castell.

3.3.7. Pregunta 7

Posició dels objectes. (profunditat)

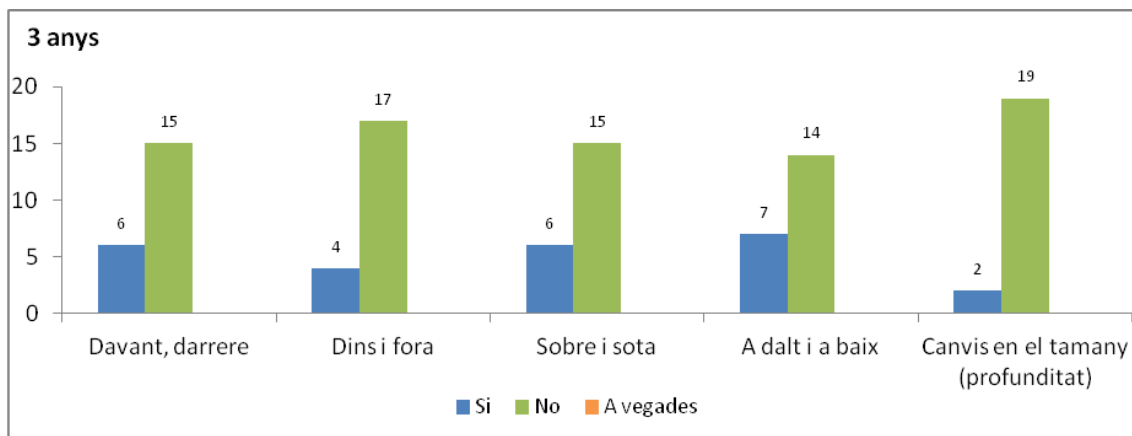
Per dur a terme l'estudi sobre la posició dels objectes vaig haver de fixar-me en diferents aspectes del dibuix, com ara si apareixien les sobreposicions i solapacions dels objectes en els dibuixos, si hi apareixien els conceptes de dins/fora, sobre/sota, a dalt/a baix i si hi havia canvis en el tamany depenen d'on es trobaven els objectes, és a dir, lluny o a prop.

Per respondre a totes aquestes preguntes, vaig fer com en les preguntes anteriors, recollir les dades extretes de la gràfica realitzada després de veure les gravacions dels dibuixos dels infants que es poden trobar en els annexos, 1, 2 i 3, que van des de la pàgina 4 fins la 193.

Amb aquesta pregunta, a diferència de les preguntes anteriors, he realitzat tres taules, una per a cada edat, on s'hi poden veure tots els ítems a contestar i el recompte dels dibuixos. Per a cada taula he realitzat la seva gràfica.

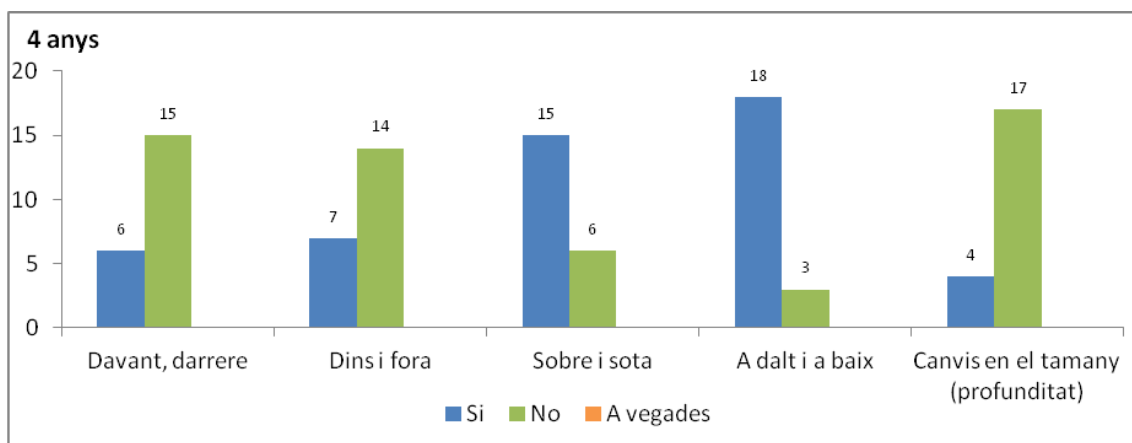
Taula i gràfica 7

3 anys			
	Si	No	A vegades
Davant, darrere	6	15	0
Dins i fora	4	17	0
Sobre i sota	6	15	0
A dalt i a baix	7	14	0
Canvis en el tamany (profunditat)	2	19	0

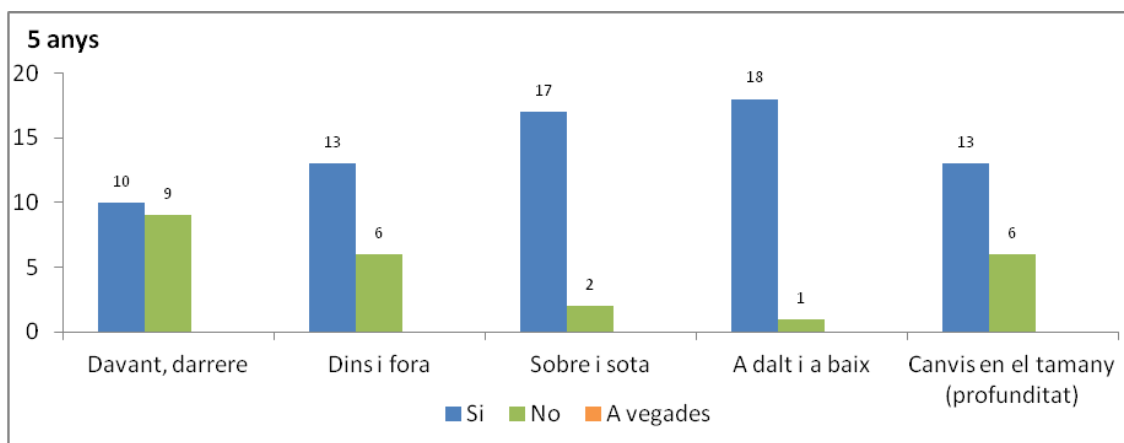
Taula i gràfica 8

4 anys			
	Si	No	A vegades
Davant, darrere	6	15	0
Dins i fora	7	14	0
Sobre i sota	15	6	0
A dalt i a baix	18	3	0
Canvis en el tamany (profunditat)	4	17	0

Taula i gràfica 9

5 anys			
	Si	No	A vegades
Davant, darrere	10	9	0
Dins i fora	13	6	0
Sobre i sota	17	2	0
A dalt i a baix	18	1	0
Canvis en el tamany (profunditat)	13	6	0

Amb aquestes taules i aquests gràfics mostro els resultats obtinguts en aquesta pregunta, separats per les tres edats diferents.

El que es pot veure, és que els infants, a mesura que van creixent i tenen més experiència amb el seu dibuix, utilitzen la posició dels objectes per representar la profunditat, l'espai, en els seus dibuixos.

Als tres anys (taula i gràfica número 7) la utilització dels conceptes com ara, davant/darrere, dins/fora, sobre/sota, a dalt/a baix i lluny/a prop en els seus dibuixos és molt poca, gairebé no l'utilitzen, perquè com he dit amb anterioritat en aquesta edat, l'espai no apareix del tot. En canvi, entre els quatre i cinc anys, ja es veu un canvi pel que fa a la utilització d'aquests conceptes en els seus dibuixos.

Es pot veure que els infants d'entre quatre i cinc anys (taules i gràfiques 8 i 9) comencen a utilitzar aquests conceptes per representar l'espai i la tridimensionalitat en els seus dibuixos, tot i que són més abundants amb els infants de cinc anys.

Matthews (2002) per entendre com els infants interpreten i perceben l'espai en els seus dibuixos és molt important que es tingui en compte la posició d'aquests objectes dins el dibuixos, si son representats davant/darrere, lluny/a prop, dins/fora, a dalt/ a baix, sobre/sota. No per la importància que l'infant dona als elements, sinó per entendre on estan situats del dibuix, en quina profunditat es troben.

Segons Lowenfeld (1980), la tridimensionalitat i el concepte de profunditat en els dibuixos dels infants no es pot veure fins més tard, cap als 7 i 9 anys, que és quan desapareix l'esquematzació dels dibuixos, quan comencen a aparèixer les formes, les siluetes, els contorns, les ombres... En aquesta edat, i no més aviat, es quan s'obra "la tercera dimensió", on els dibuixos tenen molta més profunditat, on es diferencia molt entre l'espai del terra (primer nivell) i l'espai del cel (segon nivell). Més tard, amb els infants de 9 i 11 anys, és quan es comença a canviar la posició i el tamany dels objectes, per representar les situacions i per descriure bé l'escena que han dibuixat.

Amb aquesta pregunta, es pot veure que les idees de Lowenfeld (1980), amb els infants d'avui en dia es poden començar a veure en edats més avançades.

3.3.8. Pregunta 8

Forma dels objectes

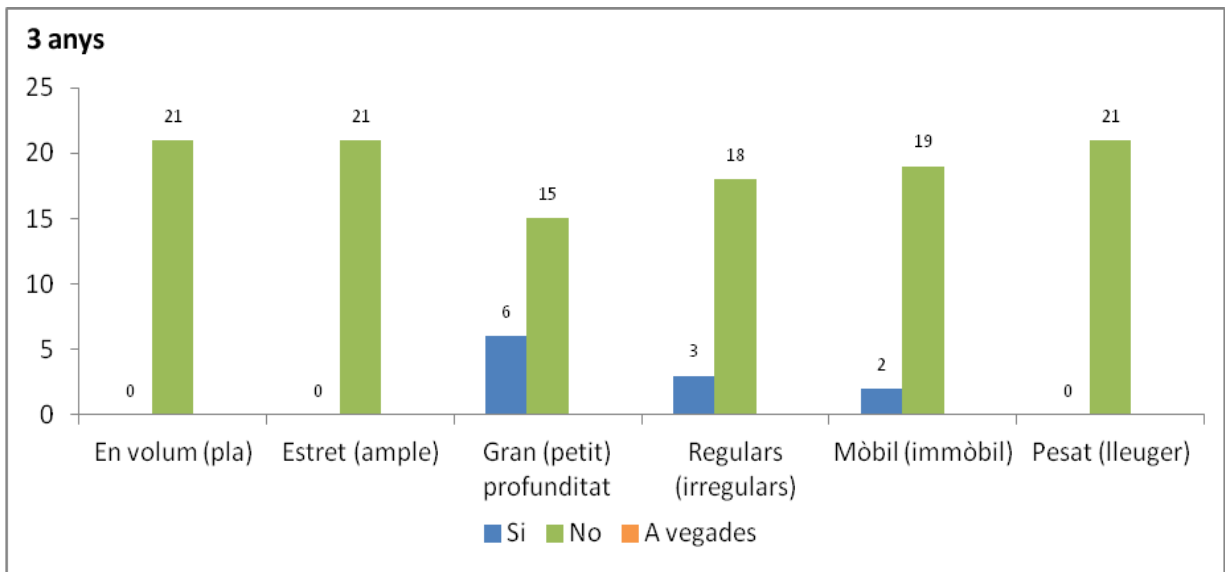
Per realitzar l'estudi sobre la forma dels objectes en l'espai vaig haver de fixarme en diferents aspectes dels objectes per saber si estaven representats en l'espai, com ara si eren objectes amb volum o en pla, representats en forma estreta o ample, grans o petits, regulars o irregulars, mòbils o immòbils i lleugers o pesats.

Per dur a terme el buidatge d'aquesta pregunta i extreure'n unes dades, vaig seguir els mateixos passos que en les preguntes anteriors, recollir les dades que vaig extreure de la gràfica realitzada després de veure les gravacions dels dibuixos dels infants, que es poden trobar en els annexos, 1, 2 i 3, que van des de la pàgina 4 fins la 193.

Amb aquesta pregunta, alhora de representar les dades en una taula i en una gràfica ho he fet com en l'anterior pregunta, fent una taula i una gràfica per a cada edat diferent.

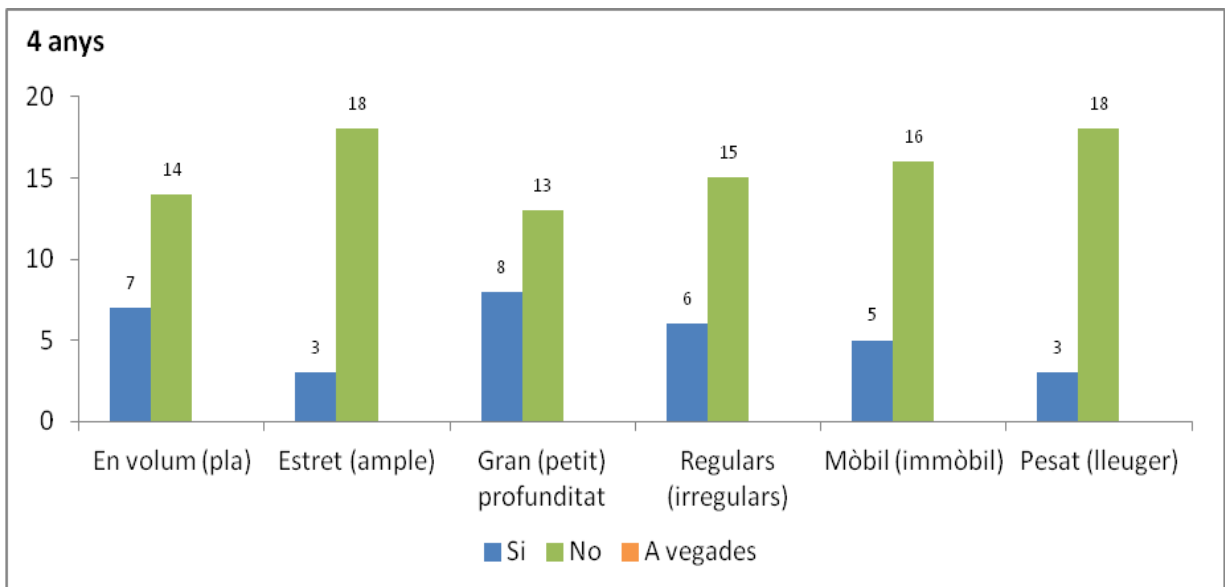
Taula i gràfica 10

3 anys			
	Si	No	A vegades
En volum (pla)	0	21	0
Estret (ample)	0	21	0
Gran (petit)	6	15	0
Regulars (irregulars)	3	18	0
Mòbil (immòbil)	2	19	0
Pesat (lleuger)	0	21	0

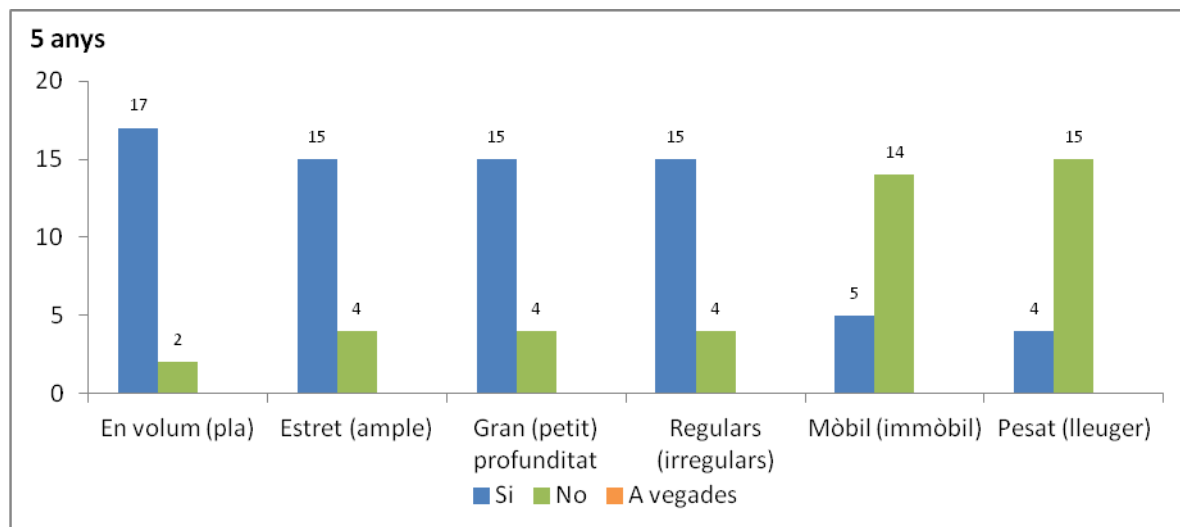
Taula i gràfica 11

4 anys			
	Si	No	A vegades
En volum (pla)	7	14	0
Estret (ample)	3	18	0
Gran (petit)	8	13	0
Regulars (irregulars)	6	15	0
Mòbil (immòbil)	5	16	0
Pesat (lleuger)	3	18	0

Taula i gràfica 12

5 anys			
	Si	No	A vegades
En volum (pla)	17	2	0
Estret (ample)	15	4	0
Gran (petit)	15	4	0
Regulars (irregulars)	15	4	0
Mòbil (immòbil)	5	14	0
Pesat (lleuger)	4	15	0

En totes les gràfiques si la resposta era afirmativa, “Si” volia dir que l’infant si que representava els seus objectes amb volum, estrets, grans, regulars, mòbil i lleuger en el seu dibuix. Per el contrari si la resposta era negativa, “No”, volia dir que l’infant no representava els ítems anteriors.

El que es pot veure en les gràfiques és que la gran majoria dels infants els costa molt representar la forma dels objectes, és a dir, representar el seu volum en l’espai, però com passa amb les preguntes anteriors a mesura que l’infant dibuixa més i es fa més gran els seus dibuixos evolucionen. Com es pot veure en la majoria de les gràfiques representades, hi ha una gran diferencia entre els infants de tres anys (taula i gràfica 10) i els de cinc anys (taula i gràfica 12). Amb tres anys els infants no solen dibuixar la forma que ocupen els objectes en l’espai en els seus dibuixos, és a dir, tendeixen a representar objectes plans, sense diferenciar si són més grans o més petits depenen d’on estan situats, tendeixen a ser objectes irregulars i estàtics.

Per altre banda, amb infants de quatre i cinc anys es pot veure una gran diferencia. A partir dels quatre anys (taula i gràfica 11), els infants comencen a canviar els seus dibuixos, no molt perquè encara realitzen formes irregulars i immòbils i

tendeixen a no canviar el tamany dels objectes, això fa que no es diferenciï la profunditat en ells, però sí que es comença a veure un gran canvi pel que fa a volum, comencen a representar els seus objectes cada cop amb més volum. Als cinc anys (taula i gràfica 12), la gran majoria dels infants observats, deixen de dibuixar objectes irregulars i comencen a dibuixar amb la diferència de tamany (gran/petit) en relació a la col·locació de l'objecte en l'espai, en la seva profunditat i a representar cada cop més objectes amb volum.

Segons Lowenfeld (1975), la forma en els dibuixos dels infants apareix entre els 4 i 7 anys, quan els infants es troben en l'etapa preesquemàtica i comencen a dibuixar amb més sentit.

Matthews (2002) deia que per entendre com els infants interpreten i perceben l'espai en els seus dibuixos hem de tenir molt en compte la forma dels objectes que hi surten representats, ja sigui en pla o amb volum, en estret o ample, gran o petit, regulars o irregulars, rodó o angulós, mòbil o immòbil, de colors, lleuger o pesat, conegut o desconegut, etc. La forma, és un element imprescindible que marca la representació de l'espai i la tridimensionalitat als dibuixos dels infants.

Machón (2009) en la tercera etapa, que avarca dels 4 als 7 anys, comenta que tot i que a vegades pot durar més o menys aquest període, depengen de l'estat de maduració en que es troba l'infant i del seu desenvolupament, els infants es troben en el període d'esquematzació, on els seus dibuixos comencen a tenir forma i una representació de figura. És en aquesta etapa que es considera que comença a aparèixer la representació figurativa i simbòlica dels dibuixos.

Amb aquesta pregunta el que es veu molt clar és que al començament, amb els infants de tres anys, la forma gairebé no apareix en els seus dibuixos i com en els cinc anys, la forma ja és un recurs indispensable per a la elaboració dels seus dibuixos.

3.3.9. Pregunta 9

Trajectòria, el moviment, el recorregut

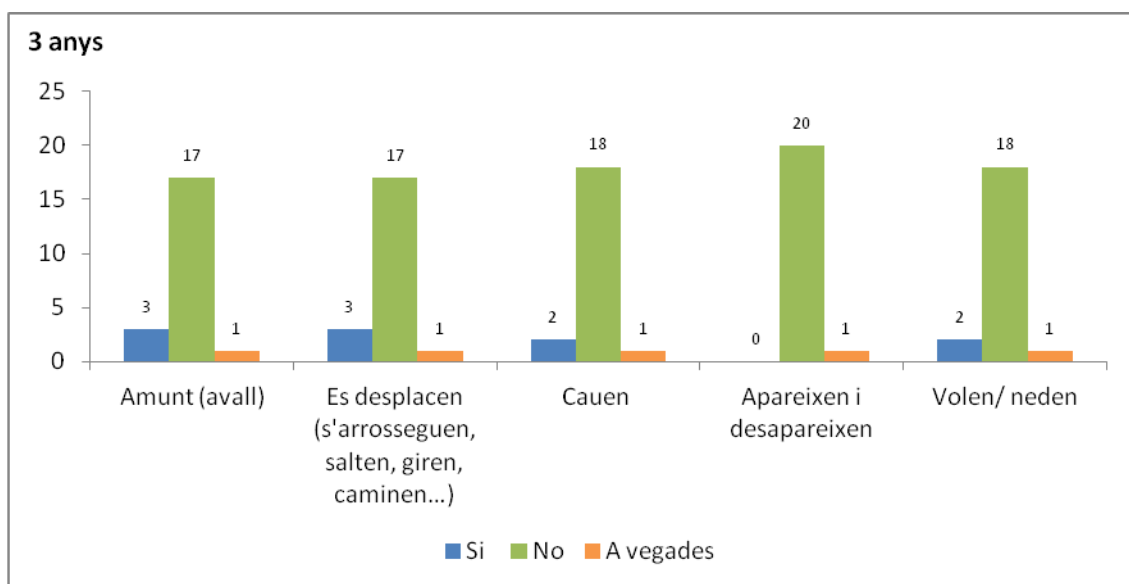
Per realitzar l'estudi sobre la trajectòria, el moviment i el recorregut que apareixen en els dibuixos dels infants vaig haver de fixar-me en diferents aspectes del dibuix veure com l'infant percebia l'espai a través d'aquests. Vaig observar si en el dibuix dels infants, quan aquests volien representar la trajectòria, el moviment i el recorregut dels seus objectes com ho feien, per això mentre els infants duïen a terme el seu dibuix havia de preguntar-li's d'on venien els seus objectes, cap a on anaven, si

anaven cap amunt o cap avall, es desplaçaven, si queien, si apareixien i desapareixien i si nedaven o volaven

Amb les respostes que em donaven els infants i amb els dibuixos que realitzaven vaig poder dur a terme el buidatge d'aquesta pregunta, a través del recompte de les dades de les graelles d'observació que es poden trobar en els annexos, 1, 2 i 3, que van des de la pàgina 4 fins la 193.. Vaig seguir els mateixos passos que en la pregunta set i vuit.

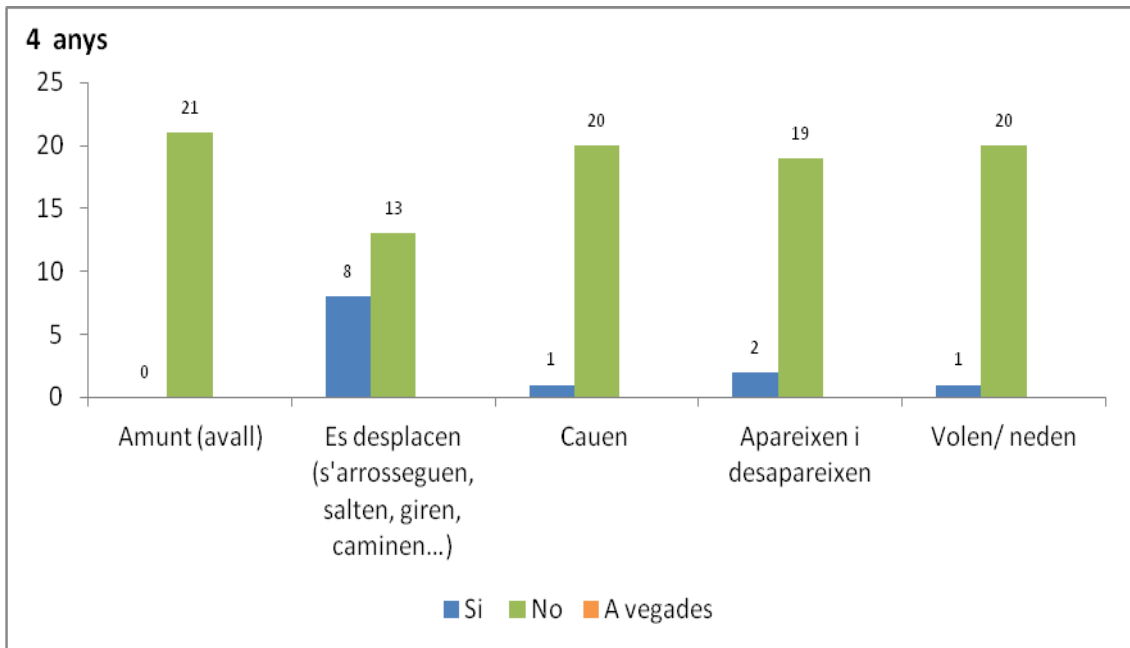
Taula i gràfica 13

3 anys			
	Si	No	A vegades
Amunt (avall)	3	17	1
Es desplacen (s'arrosseguen, salten, giren, caminen...)	3	17	1
Cauen	2	18	1
Apareixen i desapareixen	0	20	1
Volen/ nedan	2	18	1

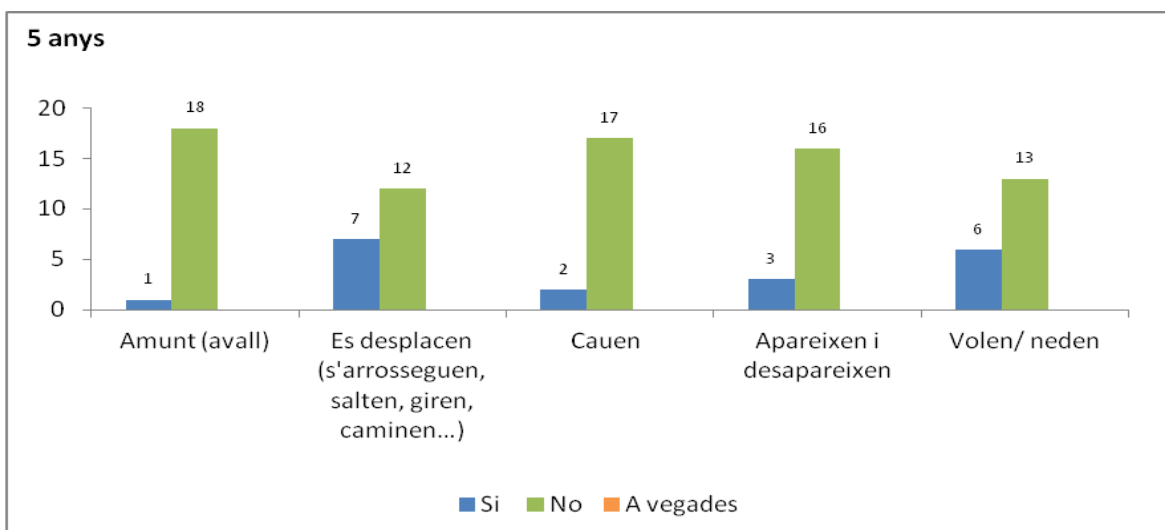
Taula i gràfica 14

4 anys			
	Si	No	A vegades
Amunt (avall)	0	21	0
Es desplacen	8	13	0
Cauen	1	20	0
Apareixen i desapareixen	2	19	0
Volan/ nedan	1	20	0

Taula i gràfica 15

5 anys			
	Si	No	A vegades
Amunt (avall)	1	18	0
Es desplacen	7	12	0
Cauen	2	17	0
Apareixen i desapareixen	3	16	0
Volen/ neden	6	13	0

En totes les taules i gràfiques he seguit un mateix sistema per extreure'n uns resultats i és que si la resposta era afirmativa, "Sí" volia dir que l'infant si que representava la trajectòria, el moviment i el recorregut dels seus objectes en els seus dibuixos, és a dir, que si que es movien amunt o avall, que es desplaçaven, queien apareixien i desapareixien i volaven o nedaven, Per el contrari, quan la resposta és negativa "No", volia dir que els infants no representaven res de l'anterior en els seus dibuixos.

El que es pot veure en les gràfiques és que la gran majoria dels infants, ja tinguin tres, quatre o cinc anys, els costa molt començar a marcar i a dibuixar aquesta trajectòria dels seus objectes en l'espai. Si que es veritat que entre els tres i cinc anys els infants que representen la trajectòria en els seus dibuixos augmenta però tot i així són la gran minoria.

La gran majoria dels infants (gràfiques 13, 14 i 15), creen situacions estàtiques, objectes immòbils. Si que els infants, quan se'ls pregunta, poden dir que aquell objecte o ésser que ha dibuixat està saltant o està caminant, però no dibuixen una figura en moviment.

Segons Matthews (2002), per entendre com els infants interpreten i perceben l'espai en els seus dibuixos hem de tenir molt en compte la trajectòria, el moviment i el recorregut que realitzen els objectes o éssers que han representat, és a dir d'on vénen i cap a on van. Si els infants no deixen representat aquets moviments en el dibuix, és perquè moltes vegades han verbalitzat les accions sense necessitat de dibuixar-les. Per aquest motiu, Matthews va trobar tant interessant gravar els infants mentre duïen a terme el seus dibuixos, perquè no tot el que apareix en ells està representat. Els nens mentre dibuixen, realitzen tot un procés, parlen expliquen el que van a dibuixar, es mouen, moltes vegades s'exciten, pregunten, etc...

3.3.10. Discussió dels resultats obtinguts

El dibuix infantil, després de més d'un segle de investigacions i experiències, d'anàlisis i de diferents pensadors i teories, està lluny de estar acabat, continua sent un tema obert i freqüent per parlar i analitzar. Això passa, perquè les persones no som ésser iguals, cada generació és diferent, cada persona és diferent i per aquest motiu, el dibuix de les persones sempre serà diferent.

Els dibuixos dels infants en general, ens mostren la personalitat i el caràcter de cadascú. Cada infant tendeix a representar i a dibuixar d'una determinada manera la

figura humana, el moviment, l'espai, els objectes, etc.. i és això el que fa que els seus dibuixos siguin únics, perquè cada infant té la seva pròpia manera de dibuixar i d'expressar-se, perquè no hi ha dues persones que dibuixin de la mateixa manera.

Els infants, al llarg de la seva escolaritat dibuixen molt i creen molts dibuixos, però no tots es consideren dibuixos o art infantil. Al llarg de l'escolaritat, es demana als infants que dibuixin moltes coses seguint unes indicacions i unes normes que diu el mestre o l'adult. Totes aquestes creacions no es consideren d'art infantil, ja que han estat influenciades, no són fruit de l'espontaneïtat dels infants. Els dibuixos infantils, són tots aquells dibuixos que creen els infants de forma espontània, quan poden dibuixar lliurement, quan poden deixar anar la seva imaginació i creativitat, sense haver d'imitar, ni de seguir unes pautes.

Malgrat tot, els dibuixos dels infants, per molt espontanis i lliures que siguin, sempre es veuran influenciats per algun factor exterior, ja que els infants dibuixen allò que veuen o que han viscut.

El que he pogut veure amb tot aquest estudi, és que els infants, per entendre i representar l'espai en els seus dibuixos necessiten passar per diferents fases, necessiten créixer, madurar i obtenir experiència.

Segons el que afirmen la gran majoria d'autors i el que he pogut veure amb aquest estudi, és que els infants, si que perceben l'espai i el representen en els seus dibuixos, però necessiten un temps i una experiència per poder fer-ho.

Alhora de realitzar els dibuixos, gran part dels infants observats es mostraven tranquils, relaxats i concentrats. Des del meu punt de vista, crec que és molt important que sempre que es vulgui realitzar una activitat semblant amb els infants, on hagin de ser espontanis i creatius amb els seus dibuixos, que es creï un ambient de calma i tranquil·litat, on puguin ser ells mateixos i puguin tenir una expressió corporal relaxada.

En la realització del dibuix, no hi estaven gaire estona. Hi havia infants que si que necessitaven més temps que d'altres, sobretot això passava amb els infants més grans, ja que quan més grans, més coses saben dibuixar, amb més formes, els agrada ser molt perfeccionistes i marcar tots i cada un dels detalls en el seu dibuix perquè s'assembli a la realitat que han viscut.

És molt important deixar que els infants dibuixin com ells saben, sense pressionar-los, perquè és en aquests dibuixos on realment ells mostren el que saben, el que coneixen i el que els interessa. Una gran diferència que vaig veure en les tres edats, és que els més petits quan comencen a dibuixar moltes vegades no saben que dibuixaran fins que han acabat. Passa tot el contrari amb els infants més grans, que abans de començar ja tenen molt clar què representaran i de quina manera.

En tot moment, segons Machón (2009), no podem obligar als infants a dibuixar el que nosaltres volem en un determinat moment, ja que podem fer aparèixer les primeres autocrítiques i frustracions en els seus dibuixos

En la graella que he analitzat detalladament, hi ha una cosa en comú i és que en la gran majoria d'elles, els infants més petits, de tres anys, són els que més els costa representar l'espai en els seus dibuixos, és a dir, els costa més representar la profunditat i la tridimensionalitat, marcar aquells objectes que estan més lluny o més a prop, que estan per sobre, sota, dins o fora... però a mesura que aquests infants creixen i obtenen experiència i abundància en l'art del dibuix, es veu un canvi molt favorable, els seus dibuixos evolucionen i la idea d'espai en ells.

La gran majoria dels dibuixos dels infants no són representacions d'escenes estàtiques, és a dir, són representacions que intenten narrar i descriure situacions que tenen un moviment, intenten descriure situacions que ja ha passat, com per exemple una guerra, una festa, un joc, una cursa, una caiguda, etc.

M'agradaria comentar que quan els infants de tres anys poden associar el moviment amb el dibuix no és que dibuixin moviment, sinó que el moviment que ells fan queda dibuixat. Per exemple, un infant que té un retolador a la mà i esternuda, mentre realitza aquesta acció fa uns puntets al paper amb el retolador. Aquests puntets no volen dir que dins del dibuix hi hagi un moviment o unes accions (que per exemple estigui nevant o plovent., o passi alguna cosa). Aquests puntets reflecteixen les accions que ell ha fet (són els puntets del seu esternut). Això no vol dir que en aquesta edat els infants no dibuixin el moviment dins els seus dibuixos, és a dir, també poden voler dibuixar objectes que es mouen en el paper, com per exemple una sínia, quan dibuixen un cercle amb un intens moviment circular que li dona aquesta acció de rotació i que sembla que es mogui. Moltes vegades el que passa en els dibuixos dels infants d'aquesta edat és que dibuixen les accions i els objectes per separat, és a dir, dibuixen un senyor que cau dins un pou, en el dibuix es veu el senyor i el pou al costat. Mentre l'infant explica l'acció després torna a dibuixar un segon senyor dins del pou.

També m'agradaria comentar el concepte de línia de terra, ja que molts dels autors afirmen que fins més tard no apareix. En les meves observacions he pogut veure que els infants de tres anys que dibuixen la línia de terra o línia de base, són molt pocs, que la gran majoria d'infants que la dibuixen tenen entre quatre i cinc anys. Els infants de tres anys el que fan és dibuixar els objectes al mateix nivell, flotant en el paper però si a un mateix nivell. Aquest fet, és perquè encara no tenen una noció clara de la línia de terra, però si que comencen a tenir clar que els objectes es situen tots a un mateix nivell, a una alçada determinada.

Amb la meva observació, podria afirmar que els infants tenen tendència a repetir la mateixa imatge d'un motiu concret, ja sigui per la seva experiència o perquè és un fet que en aquell moment l'hi ha impactat o li ha marcat molt. Això, moltes vegades, impedeix que el nen incorpori nous coneixements en les seves obres. És per això que el nen no ha de crear necessàriament cada vegada que dibuixa algun objecte nou, pot dibuixar coses que ja havia creat amb anterioritat. Quan el nen dibuixa, ha de relacionar el que veu (realitat) i el que sap (memòria) d'aquell objecte.

Segons el meu punt de vista, és molt important deixar que l'infant pugui expressar-se verbalment, ja que la gran majoria d'ells, quan comencen a dibuixar necessiten explicar el què estan dibuixant, necessiten verbalitzar totes i cada una de les accions que realitzen.

Pel que fa a la meva intervenció, mentre els infants duïen a terme els seus dibuixos, era la d'observadora, emplenava la graella d'observació que tenia, agafava notes, feia fotografies i gravava, per poder mirar-ho després tranquil·lament a casa i analitzar tots i cada un dels detalls que se m'havien escapat. A sota de cada graella, vaig necessitar posar unes ampliacions, observacions o notes que agafava mentre els infants duïen a terme els seus dibuixos, com per exemple les transcripcions d'algunes parts del diàleg que mantenia amb els infants mentre duïen a terme el dibuix.

Mentre els infants realitzaven el dibuix, jo escoltava atentament tot el que em deïen i intervenia per donar la meva opinió o contestar el que em preguntaven, tot i que moltes vegades també era jo qui feia una pregunta per iniciar la conversa.

Crec que la realització d'aquest treball ha estat una experiència molt enriquidora, ha servit per veure que fer d'observador serveix per veure com el nen va construint el seu dibuix i els diàlegs que manté amb el seu jo. He descobert que el dibuix és un altre llenguatge que utilitzen els infants per expressar-se i comunicar-se i que és molt important, com a mestres, que sapiguem valorar les seves creacions i analitzar-les, perquè a través d'aquestes podem conèixer infants que són molt tancats i que els costa molt expressar-se.

4. Reflexions del propi procés d'aprenentatge

Gràcies a la realització d'aquest treball de fi de grau, he pogut aprofitar molt més les meves pràctiques III, conèixer tots els infants de l'escola i relacionar-me amb tot l'equip de mestres i professionals del centre. Aquesta experiència m'ha fet reflexionar i veure que la tasca educativa és molt més complexa del que em pensava i que per entendre i comprendre els infants fa falta més que una simple explicació, fa falta que ens posem a la seva pell i que el deixem actuar per si mateix

La realització d'aquest treball, m'ha permès obrir la ment i descobrir noves persones i pensadors que parlen sobre l'educació dels infants que desconeixia totalment, m'ha permès aprendre nous valors i ampliar a fons el meu coneixement sobre els dibuixos dels infants amb noves idees, noves teories i sobretot noves maneres per entendre els infants. He pogut superar moltes pors que se'm creaven al principi, com per exemple, el fet de crear un treball d'investigació tan ampli i tant extens. Al començament, no sabia molt bé per on encaminar el meu treball ni com enfocar-lo, però a mesura que vaig anar llegint i descobrint se'm van obrir noves portes i nous camins.

Els objectius que em vaig plantejar en el seu moment, han estat aconseguits gràcies tant a la recerca bibliogràfica com en l'anàlisi i l'observació de la intervenció realitzada a través de les graelles d'observació, les imatges, les gravacions i els propis dibuixos.

He de dir, que estic molt satisfeta del treball final que he realitzat i de la meva actuació en les intervencions amb les infants de l'escola "Serra de Miralles", ja que crec que he sabut respondre molt bé a les seves demandes, cobrir les seves necessitats i connectar amb tota l'escola, infants i equip docent.

Al llarg d'aquest treball he pogut conèixer molts dels autors que en el seu moment van parlar i estudiar sobre els dibuixos dels infants, i veure com les diferents teories i pensaments amb el pas dels anys han anat canviant.

Des del meu punt de vista, crec que realitzar aquest treball és un procés bastant laboriós però alhora és molt gratificant, ja que m'ha permès aprendre un munt d'estratègies i metodologies noves, relacionar-me amb infants i persones que treballen en l'àmbit de l'educació i sobre tot a autoreflexionar sobre les meves actuacions i sobre l'aprenentatge i educació dels més petits.

5. Limitacions

Crec que es necessari que esmenti algunes de les limitacions que em vaig trobar alhora de realitzar aquest estudi.

Primer de tot, el grau de significativitat dels resultats. Estem parlant de la primera infantesa, és a dir, d'infants d'entre tres i cinc anys. Aquests nens i nenes es situen en una etapa evolutiva molt flexible, en plena etapa de desenvolupament tant motriu com cognitiu. S'han de tenir en compte molts factors que influeixen en aquests infants, com ara el seu desenvolupament, el seu estat maduratiu (que pot ser més o menys per l'edat que té), en com es troben a nivell sentimental i emocional (relacions a casa i a l'escola)... s'han de tenir en compte tots aquests factors perquè influeixen molt en els infants alhora de realitzar els seus dibuixos.

La segona limitació, és l'experiència amb el dibuix d'aquests nens. El que jo he fet ha estat comparar nens d'edats diferents, però també volia comparar nens d'escoles diferents l'únic que ja no he pogut, perquè entrar a una escola i demanar que et deixin estones lliures perquè els infants et facin dibuixos i els gravis, sense haver estat tu abans en aquella escola, ni que et coneguin... és una cosa molt difícil, per això vaig dur a terme la meua part pràctica només en l'escola que vaig realitzar les pràctiques, perquè allà ja havia establert un vincle de confiança amb els mestres i els infants.

Un altre punt és la confiança que jo donava als infants. Abans de dur a terme totes les gravacions i investigacions els infants m'havien de conèixer perquè alhora de fer els dibuixos no es mostressin tímids, havia d'establir aquest vincle de confiança i tranquil·litat perquè ells poguessin ser ells mateixos i espontanis.

La quarta limitació és el mostreig de dades que jo he realitzat. És un mostreig molt petit i limitat, ja que si hagués fet un estudi amb 1000 dibuixos per a cada edat, les dades i resultats que hagués obtingut els podria afirmar i valorar-los amb certesa, cosa que em l'estudi que jo he plantejat de 61 dibuixos, com es pot veure i entendre, és un mostreig, una part molt petita del que es podria arribar a fer.

La cinquena i última limitació en la qual em vaig trobar, va ser mentre analitzava els dibuixos dels infants i n'extreia uns resultats. Vaig adonar-me que potser hagués estat molt millor poder fer el seguiment d'uns mateixos infants, és a dir, agafar uns quants infants de tres anys i anar seguint-los fins que tinguessin cinc anys, per veure tota la seva evolució i canvi. Però com és evident, fa tres anys enrere jo no sabia quin treball de final de grau realitzaria per tant no podia fer el treball d'aquesta manera.

6. Bibliografía

6.1. Libres i monografies:

- ANGUERA, Maria Teresa (1982). *Metodología de la observación en las ciencias humanas*. Madrid: Cátedra.
- ANGUERA, Maria Teresa (1988). *L'observació a l'escola*. Barcelona: Graó
- ARNHEIM, Rudolf (1979). *Arte y percepción visual: psicología del ojo creador*. Madrid: Alianza.
- BISQUERRA, Rafael (1989). *Métodos de investigación educativa. Guía práctica*. Barcelona: Ceac, S.A
- CALMY, Gisèle (1977). *La educación del gesto gráfico*. Barcelona: Fontanella.
- CELESTIN, Freinet (1962). *Dibuixos i pintures d'infants*. Barcelona: Ed. Laia.
- CROLL, Paul (1995). *La observación sistemática en el aula*. Madrid: La Muralla, S.A.
- CROTTI, Evi; MAGNI, Alberto (2007). *Garabatos. El lenguaje secreto de los niños*. Barcelona: Sirio, S.A.
- GOODNOW, Jacqueline (1983). *El dibujo infantil*. Madrid: Morata, S.A.
- KELLOGG, Rhoda (1979). *Análisis de la expresión plástica del preescolar*. Madrid: Cincel-Kapelusz.
- LOWENFELD, Víktor (1975). *El niño y su arte*. Buenos Aires: Ed. Kapelusz.
- LOWENFELD, Viktor; LAMBERT Brittain (1980). *Desarrollo de la capacidad creadora*. Buenos Aires: ed. Kapelusz.
- LUQUET, Georges Henri (1972). *El dibujo infantil*. Barcelona: Redondo.
- LURÇAT, Liliane. (1980). *Pintar, dibujar, escribir, pensar: el grafismo en el preescolar*. Madrid: Cincel-Kapelusz.
- MACHÓN, Antonio (2009). *Los dibujos de los niños. Génesis y naturaleza de la representación gráfica. Un estudio evolutivo*. Madrid: Cátedra

- MARÍN VIADEL, Ricardo (2003). *Didáctica de la educación Artística para primaria*. Madrid: Prentice Hall
- MATTHEWS, John (2002). *El arte de la infancia y la adolescencia. La construcción del significado*. Barcelona: Ed. Paidós Ibérica, S.A.
- SUGRAÑES Encarna; ALÒS, Montserrat; ANDRÉS, Neus; CASAL, Soledad; CASTILLO Carmen; MEDINA, Nereida; YUSTE, Micaela (2012). *Observar para interpretar. Actividades de la vida cotidiana para educación infantil (2-6)*. Barcelona: Ed. Graó. Barcelona
- VIGOTSKI Lev Semiónovitx (1986). *La imaginació i l'art en la infància*. Madrid: Ed.Akal.
- WÖLFFLIN, Heinrich (1989). *Conceptos fundamentales en la Historia del Arte*. Madrid: Espasa-Calpe, S.A.

6.2. Revistes i articles:

- MATTHEWS, John (2002). "Dentro del cuadro: Reconsiderando el realismo intelectual y visual en el dibujo infantil". *Arte, Individuo y Sociedad*, Anejo I, 57-87.
- TORRAS GENÍS, Isabel (1986) "La imaginación y el arte en la infancia". *Educació social*, 40, 115-116.

6.3. Documents electrònics:

- CAÑETE ISLAS, Omar (2009). *Expresión plástica y grafica infantil. Los primeros años antes del dibujo figurativo, importancia para la comprensión de los modos compositivos en la plástica y estética visual*. [document en línia]: <<http://es.scribd.com/doc/23791739/El-dibujo-y-la-expresion-grafica-infantil-FINAL>> [última consulta el 09/05/2014]

- CAÑETE ISLAS, Omar (2014). *El arte en la infancia. Dibujo infantil pre-figurativo*. [document en línia]: *Estudios de Rodha Kellogg*. <<http://es.scribd.com/doc/15492044/El-Arte-en-La-Infancia>> [última consulta el 09/05/2014]
- ORTEGA, Marta (2013). *En un dibuix, un nen pot explicar moltes coses que no diu amb paraules*. [document en línia]: Ajuntament de Martorell. <<http://www.martorell.cat/pl217/actualitat/noticies/id2519/martha-ortega-en-un-dibuix-un-nen-pot-explicar-moltes-coses-que-no-diu-amb-paraules.htm>>. [última consulta el 09/05/2014]
- PALACIOS, Alfredo (2012). *El archivo de los dibujos infantiles de Rhoda Kellogg*. [document en línia]: *Arte y educación*. <<http://arteducationbox.blogspot.com.es/>>. [última consulta el 09/05/2014]